سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزى ۋە تۈركلەر بىلەن ئۇيغۇرلارغا ئائىت قەدىمكى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ناملارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەسىلىسى

شۆزۆكجېڭ

خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى قەدىمكى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ناملارنى قانداق قىلىپ شۇ دەۋردىكى ئەسلى ئانا تىلىدىكى قىياپىتىگە كەلتۈرۈش ھەل قىلىشقا تېگىشلىك پەن تەتقىقات تېمىسى بولۇپ، بۇنىڭدا ئالدى بىلەن دۇچ كېلىدىغان قىيىن مەسىلە خەنزۇچە خەتلەرنىڭ قەدىمكى زامان خەنزۇ تىلىدىكى ئوقۇلۇشىنى توغرا بىلىپ يېتىش ھېسابلىنىدۇ. خەنزۇ يېزىقى فونېتىكىلىق (ھەرپلىك) يېزىق ئەمەس، ئۇنىڭ شەكلىنىڭ نىسپىي ھالدىكى تۇراقلىق ھالىتى خەنزۇ تىلىنىڭ فونېتىكا جەھەتتىكى ئۆزگىرىشىنى بىۋاسىتە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ، ھازىرقى «شىنخۇا لۇغىتى» دىكى خەتلەرگە بېرىلگەن ترانسكرىپسىيە بولسا، XX ئەسىردىكى ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىنىڭ ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر بۇ ئاساس قىلىنىپ، مىڭ يىلدىن بۇرۇنقى قەدىمكى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ناملار ئوقۇلىدىغان بولسا، يەنە بۇنىڭدىن ھاسىل بولغان خەلتە تاۋۇشلار زومۇ-زو ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى سۆزلەرگە تەگلەشتۈرۈلسە، جەزمەن تارىخىي بىمەنىلىكلەرگە ئېلىپ كېلىدۇ. ئېلىمىز ئالىمى سېن جۇڭمىيەن ئۆز ۋاقتىدا، قەدىمكى تىل فونېتىكىسى (تەلەپپۇزى) نى بىلمىگەندە، قەدىمكى تارىخنى چۈشىنىش تەس، دەپ كۆرسەتكەنىدى. فرانسىيە خەنزۇشۇناسى ھامە-بېشىمۇ، قەدىمكى خەنزۇ تىلى فونېتىكىسى شەرق مەدەنىيىتى غەزنىسىنىڭ ئاچقۇچى، دېگەنىدى. بۇلار ناھايىتى ئاقىلانە پىكىرلەر ھېسابلىنىدۇ. بۇ ماقالىمىزدا قەدىمكى خەنزۇ تىلى فونولوگىيىسىنىڭ قولغا كەلتۈرگەن ئۇتۇقلىرىدىن پايدىلىنىپ، قەدىمكى تۈركلەر بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇرلارغا ئائىت ناملارنىڭ تەرجىمىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت، بۇ ئىككى مىللەتنىڭ ئاساسلىق پائالىيەت ئېلىپ بارغان دەۋرى سۇي ۋە تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرى بولغانلىقى ئۈچۈن مۇھاكىمە دائىرىسىمۇ سۇي ۋە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇ تىلى فونېتىكىسى (تەلەپپۇزى) بىلەن چەكلىنىدۇ.

1. سۇي ۋە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نامىلار سۇي ۋە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزى بويىچە ئوقۇلۇشى كېرەك

تۈركلەر بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئېلىمىز تارىخىدىكى مۇھىم مىللەتلەر بولۇپ، ئۇلار ئىلگىرى - كېيىن چوڭ سەھرانىڭ شىمالىدا، غەربىي رايوندا قۇدرەتلىك كۆچمەن چارۋىچى خانلىقلارنى قۇرغانىدى. بۇ ئىككى مىللەتنىڭ گۈللىنىشى ۋە خاراپلىشىشى، يۈكسىلىشى ۋە ئۆزگىرىشىگە مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەرنىڭ كۆپ قىسمى سۇي ۋە تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە تۈزۈلگەن خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا ساقلىنىپ قالغان. ئەينى ۋاقىتتا خەنزۇ يېزىقىنىڭ كەيشۇ شەكلى كەڭ تارقالغان بولۇپ، خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نامىلارنى خاتىرىلەشكە ئىشلەتكەن خەنزۇ يېزىقىنىڭ شەكلى بۈگۈنكىدىن پەرقلەنمەيدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ ئوقۇلۇشى (تەلەپپۇزى) ئەينى ۋاقىتتىكى ئۆلچەملىك تەلەپپۇز بولۇپ، بۇ بىزنىڭ تەرجىمە نامىلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىكى ئاساسىي چىقىش نۇقتىمىز ھېسابلىنىدۇ.

يېزىق بىلەن تىل ئوخشىمايدىغان باشقا - باشقا ئىككى نەرسە. خەنزۇ يېزىغى (خېتى) تىلنى خاتىرىلەيدىغان بەلگە. خەنزۇ مەدەنىيىتى ناھايىتى بالدۇر مەيدانغا كەلگەنلىكى ئۈچۈن، خەنزۇ يېزىقىنىڭ تارىخى ئۇزاق، شەكلى قەدىمىي ھېسابلىنىدۇ. خەنزۇ يېزىقىنىڭ فونېتىكىلىق يېزىق بولماسلىقتەك خاراكتېرى ۋە ئەنئەنىۋى ئادەت كۈچى خەنزۇ يېزىقىنىڭ خەت شەكلىنى نىسبىي تۇراقلىق ۋە تۇرغۇنلۇققا ئىگە بولۇش ۋە ئۇنى ئەسلىدىكى ئانا تىلىدىن مەلۇم دەرىجىدە ئايرىلىپ قېلىشقا ئېلىپ كەلگەن. لېكىن خەنزۇ تىلى فونېتىكىسى باشتىن - ئاخىر مەڭگۈلۈك تەرەققىي قىلىش، ئۆزگىرىشتەك تارىخىي جەرياندا تۇرۇپ كەلمەكتە. تاڭ دەۋرىدىن ھازىرغىچە مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇ تىلى فونېتىكىسى ھازىرقىدىن زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ، ئوخشاش بىر خەتنىڭ قەدىمكى زاماندىكى ئوقۇلۇشى بىلەن ھازىرقى زاماندىكى ئوقۇلۇشىدىمۇ زور دەرىجىدە ئوخشاشماسلىق بار (1-جەدۋەلگە قاراڭ).

VIII—VII ئەسىردىكى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزى بىلەن XX ئەسىردىكى ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىنىڭ پەرقى ناھايىتى زور، ئىككىسىنى سېلىشتۇرۇپ قارىغاندا، تۆۋەندىكىدەك ئوخشىماسلىقلارنى بايقىغىلى بولىدۇ:

(1) تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىدا يۇنمۇلار [1] يىڭشىڭيۇنلەر (سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياقلاشقان ئوچۇق بوغۇملار)، ياڭشىڭيۇنلەر (دىماق تاۋۇشلىرى m، ng، n لار بىلەن ئاياقلاشقان بوغۇملار)، رۇشىڭيۇنلەر [2] (k، t، p قاتارلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاياقلاشقان يېپىق بوغۇملار) دىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. هازىرقى تىلدا بولسا پەقەت يىڭشىڭيۇنلەر بىلەن ياڭشىڭيۇنلەر-دىن ئىبارەت ئىككى تۈرلا بار، رۇشىڭيۇنلەر يوق. شۇڭا خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان قەدىمكى زامان يادىكارلىقلىرىدا بۇ خىل رۇشىڭيۇندىن پايدىلىنىپ، k، t، p تاۋۇش-لىرى بىلەن ئاياقلاشقان سۆزلەرنى تەرجىمە قىلىش بۇگۈنكىگە قارىغاندا توغراراق بولىدۇ.

(2) قەدىمكى زامان خەنزۇ تىلىدا پەقەت ئۈچ شېڭدىياۋ (تون) (پىڭشېڭ، شاڭشېڭ، چۈيشېڭ) بار. هازىرقى زامان خەنزۇ تىلىنىڭ شېڭدىياۋى بولسا، تۆتكە (يىڭپىڭ، ياڭپىڭ، شاڭشېڭ، چۈيشېڭغا) بۆلۈنىدۇ، قەدىمكى زاماندىمۇ ئەنئەنە بويىچە تۆت شېڭدىياۋ دېيىلىدۇ، ئەمما ئۇنىڭدا رۇشېڭ يۇنىڭ ئىچىگە كىرىدۇ، هازىرقى زامان فونېتىكىسى بويىچە قارىغاندا، رۇشېڭ ئەمەلىيەتتە يۇنمۇ تۈرىگە كىرىدۇ، ئۇنى تاۋۇش تونى هېسابلىغىلى بولمايدۇ.

(2 - جەدۋەلگە قاراڭلار:)

---

(1) فونولوگىيە ئاتالغۇسى بولۇپ، بىر خەنزۇچە خەتنىڭ تەلەپپۇزىنى تەشكىل قىلغۇچى تاۋۇشلارنىڭ بېشىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش شىڭمۇ دېيىلىدۇ، قالغان قىسمى يۇنمۇ دېيىلىدۇ — ت.

[2] بۇلار فولونوگىيە ئاتالغۇسى بولۇپ، ئومۇمەن يۇنمۇ قۇيرۇقى (يۇنمۇ ئۆزى يۇنمۇ بېشى، يۇنمۇ ئۆتتۇرىسى، يۇنمۇقۇيرۇقى دەپ ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ) سوزۇق تاۋۇش ياكى يۇنمۇ قۇيرۇقى بولمىغان يۇنمۇلار لىڭشىڭيۇن دېيىلىدۇ، ئومۇمەن m، n، ng لاردىن ئىبارەت دىماق تاۋۇشلىرى يۇنمۇ قۇيرۇقى بولۇپ كەلگەن يۇنمۇ-لار ياڭشىڭيۇن دېيىلىدۇ؛ ئومۇمەن قەدىمكى تەلەپپۇزدا k، t، p لاردىن ئىبارەت 3 پارتلىغۇچى تاۋۇش يۇنمۇ قۇيرۇقى بولۇپ كەلگەن يۇنمۇلار رۇشىڭيۇن دېيىلىدۇ. رۇشىڭيۇن قەدىمكى زامان خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىدا بار ئىدى، هازىرقى زامان خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىدا يوق — ت.

جەدۋەل - 1

①	凉	风	[illegible]	[illegible]	[illegible]
②	liăn	p'iuŋ	k'i	tien	muat
③	liang	feng	qi	tian	nuo
④	liaŋ	fəŋ	t'ɕi	t'ian	muə
①	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	何 ?
②	kiuən	tsi	i	nʑiu	ɣa ?
③	jun	zi	i	ru	he ?
④	tɕyn	tsi	i	ɻu	xə ?
①	[illegible]	[illegible]	[illegible]	时	到
②	ɣuŋ	ŋan	ki	ʑi	tau
③	hong	yan	ji	shi	dao
④	xuŋ	jan	tɕi	ʃ	tau
①	江	湖	秋	水	[illegible]
②	kɔŋ	ɣuo	ts'iəu	ɕwi	ta
③	jiang	hu	qiu	shui	duo
④	tɕiaŋ	xu	tɕ'i	ʃuə	tuə
①	文	章	憎	命	达
②	miuən	tɕiaŋ	tsəŋ	miweŋ	dat
③	wen	zhang	zeng	ming	da
④	wən	tʃaŋ	tsəŋ	miŋ	ta
①	[illegible]	魅	喜	人	过
②	tɕ'ie	mw.	xi	nʑien	kua
③	chi	mei	xi	ren	guo
④	t'ʃi	mə.	ei	rən	kuə

①	应	共	冤	魂	语
②	ʔiəŋ	giwoŋ	ʔuan	ɣum	ŋiwo
③	ying	gong	yuan	hun	yu
④	jiŋ	kuŋ	yan	xun	y

①	投	诗	赠	汨	罗
②	dəu	ɕi	dzəŋ	miek	la
③	tou	shi	zeng	mi	luo
④	tʼəu	ʃi	tsəŋ	mi	luo

[①表汉字. ②表国际音标拼注之唐代汉音
③表今音之拼音方案拼注 ④表今音之国际音标拼注]

2 - جەدۋەل

	塞 (Saka)	設 (Šad)	葛逻禄 (qarluq)
古音	Sak ≅ saka	ɕad ≅ šad	katluk ≅ qarluq
今音	Sai ≠ Saka	ʃə ≠ šad	kəluluoi ≠ qarluq

(3) تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇ تىلى فونېتىكىسى (تەلەپپۇزى) دا جاراڭسىز تاۋۇش بىلەن جاراڭلىق تاۋۇش قاتتىق پەرقلەندۇرۇلىدۇ، بۇگۈنكى تىل تەلەپپۇزىدا بولسا، تولۇق جاراڭلىق تاۋۇش ئاساسىي جەھەتتىن يوق. پەقەت جاراڭسىز تاۋۇشلاردىكى نەپەس چىقىرىش، چىقارماسلىق پەرقىلا ساقلىنىپ قالغان. جاراڭسىز تاۋۇش دېگەندە، تاۋۇش چىقارغاندا، تاۋۇش پەردىسى تىترىمەيدىغان تاۋۇشلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ تولۇق جاراڭسىز تاۋۇشلار (نەپەس چىقىرىلمايدىغان، تاۋۇش چىقارغاندا)، تاۋۇش پەردىسى تىترىمەيدىغان تاۋۇشلار، مەسىلەن، (t،p، h،k)، تولۇقسىز جاراڭسىز تاۋۇشلار (نەپەس چىقىرىلىدىغان، ئەمما تاۋۇش چىقار- غاندا، تاۋۇش پەردىسى تىترىمەيدىغان تاۋۇشلار، مەسىلەن، k،t،p)، تولۇق جاراڭلىق تاۋۇشلار (تاۋۇش چىقارغاندا، تاۋۇش پەردىسى تىترەيدىغان تاۋۇشلار،

مەسىلەن، (g،d،b)، تولۇقسىز جاراڭلىق تاۋۇشلار (لاتېرال — بۆلۆنۆپ ئىككى ياندىن چىققۇچى — تاۋۇش l ، تىترەڭگۈ تاۋۇش r، دىماق تاۋۇشلىرى n، mng ng قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

3 - جەدۋەل

冻 (tuŋ) ≠ 洞 (duŋ)

戴 (tai) ≠ 代 (dai)

汉 (xan) ≠ 汗 (ɤan)

بۇ خەتلەرنىڭ ئالدىنقى تاۋۇشلىرى جاراڭسىز، كېيىنكى تاۋۇشلىرى جاراڭلىق، لېكىن بۈگۈنكى تىل تەلەپپۇزىدا بۇ پەرقلەر ئاللىقاچان يوقالغان. يەنە ئالايلى، "葡萄" (ئۈزۈم) سۆزى پارسچە budawa دېگەن سۆزدىن ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە ئېلىنغان بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزى بويىچە budau بولىدۇ، جاراڭلىق تاۋۇشتا ئوقۇلىدۇ، ھازىرقى تەلەپپۇزدا بولسا، ئۇ نەپەس چىقىرىلىدىغان جاراڭسىز تاۋۇشلاردا putau دەپ ئوقۇلىدۇ، دېمەك، ئۇ ئەندى ئەسلىدىكى تەرجىمىدىكى تاۋۇش ئېنىقلىقىنى يوقاتقان.

(4) تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىدا تىل ئارقا ئۈزۈك تاۋۇشلىرى مول بولۇپ، ئەۋ تاۋۇشلىرىنىڭ تۈرى ئاددىي ئىدى، ھازىرقى تەلەپپۇزدا بولسا، تىل ئالدى ئۈزۈك تاۋۇشلىرى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان، ئەۋ، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تۈرلىرى مۇكەممەللەشكەن. بۇلارنىڭ ئىپادىسى تۆۋەندىكىچە:

1) تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىدا تىل ئارقا ئۈزۈك تاۋۇشى ɤ (ئۇيغۇرچە q)، ? (ئۇيغۇرچە h) لار بار ئىدى. لېكىن بۇلار ھازىرقى تەلەپپۇزدا يوق: بۇلارنىڭ ئىچىدە، ɤ تاۋۇشى X تاۋۇشىغا ئايلىنىپ كەتكەن.

4 - جەدۋەل

可汗 (qaɤan)	叶护 (yabɤu jabɤu)
تاڭ دەۋرى تەلەپپۇزىدا: kaɤan≠qaɤan	jjzpɤu≠jəbru
ھازىرقى تەلەپپۇزدا: kəxan≠qaɤan	jaxu=jabsu
回纥、回鹘 (ujɤur)	伽师 (KaŠkar)
تاڭ دەۋرى تەلەپپۇزىدا: uajɤut (r)≠ujɤur	Kaci=KaŠkar
ھازىرقى تەلەپپۇزىدا: xuəixə≠ujɤur	jaŠi≠KaŠkar
xuəiku≠ujɤur	

---

1) قوۋۇز تاۋۇشى دېمەك ئېتىلىدۇ — ت.

بـۇلاردىن ھـازىرقى تـەلەپـۇزدىكى ɣ تاۋۇشىنىڭ تـاڭ دەۋرى تـەلەپۇزىدا قانداق ئوقۇلۇدىغانلىقىنى، تـاڭ دەۋرى تەلەپۇزىدا تـەرجىمە قـىلىنغان نـاملارنىڭ بىر قەدەر توغرا ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

2) ھازىرقى تەلەپۇزدىكى تـىل ئالدى ئـۇزۇك تـاۋۇشلىرى tc، tc، ɕ لارنىڭ كەينىدىن i، y لاردىن ئىبارەت مـېدىئال تـاۋۇشلار (چـىش ۋە لەۋ يـۇرۇلىدىغان لەۋلەشكەن تاۋۇشلار) كەلگەندە، تاڭ سۇلالىسى دەۋرى تەلەپۇزى بويىچە، k، x (ياكى g، g¹، ɤ) تىل ئارقا ئۇزۇك تاۋۇشلىرى قىلىپ ئوقۇلىدۇ. مەسىلەن، «» خېتى تـاڭ سـۇلالىسى دەۋرى تـەلەپۇزى بويىچە ... ئوقۇلىدۇ، ھازىرقى تەلەپۇز بويىچە، tcia ئوقۇلىدۇ (k — C).

شۇڭا "毗伽" سۆزى تۆۋەندىكىدەك ئوقۇلىدۇ: bi (l) ka (k) تاڭ دەۋرى تەلەپۇزىدا ≠ (bilga) 毗伽 (tC) pitcia: ھازىرقى تەلەپۇزدا ≠

بۇنى ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلى دىئالېكتلىرى بىلەنمۇ ئىسپاتلاشقا بولىدۇ، مەسىلەن، 《街》 خېتى تـاڭ سۇلالىسى دەۋرى تـەلەپۇزى بويىچە، kai ئـوقـۇلىدۇ، بۇگۈنكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى چىتەي دىئالېكتىدا يەنىلا kai ئوقۇلىدۇ، بېيجىڭ تەلەپۇزى بويىچە بولسا، cia ئوقۇلىدۇ. يەنە 《介黠》 دېگەن سۆزدىكى 《介》 خېتى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرى تەلەپۇزىدا، kai ئوقۇلىدۇ، ھازىرقى تەلەپۇزدا بولسا، tCa ئوقۇلىدۇ، بۇنىڭدىن K نىڭ tC بولۇپ كەتكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

يەنە:

《黠》 خېتى تاڭ سۇلالىسى دەۋرى تەلەپۇزىدا، (r) k¹ic ئوقۇلىدۇ، ھازىرقى تەلەپۇزدا t¹cie ئوقۇلىدۇ، (k¹—t¹c)، شۇڭا 黠戛斯 (kargz) ≠ تـاڭ دەۋرى تەلەپۇزىدا: (k¹) kas (r) k¹ie

t¹ciekas ھازىرقى تەلەپۇزدا: ≠

بۇنىڭدىن k¹ نىڭ t¹c غا ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

يەنە 《鞋》 خېتى تاڭسۇلالىسى دەۋرى تەلەپۇزىدا 《xai》 ئوقۇلسا، ھازىرقى تەلەپۇزدا 《Ciai》 ئوقۇلىدۇ، بۇگۈنكى چىتەي دىئالېكتىدا بولسا، يەنىلا 《xai》 ئوقۇلىدۇ. بۇنىڭدىن 《x》 نىڭ 《c》 غا ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

3) ھازىرقى لەۋ تاۋۇشلىرى قـاتتىق لەۋ تاۋۇشلىرى (p، p¹) بىلەن يۇمشاق لەۋ تاۋۇشلىرى (f، f¹) دىن ئىبارەت ئىككى گـۇرۇپپا لەۋ تاۋۇشلىرىنى ئۆز ئىچىگە

---

¹ شېكىمۇ بىلەن يۇمۇ ئوتتۇرىسىدا كېلىدىغان، ... ... ۋە ئۇزۇك تـاۋۇشقا مـايىل بـولغان i، ü، y تاۋۇشلىرى ... تاۋۇشلار ...

ئالىدۇ، ئەندى تاڭ سۇلالىسى دەۋرى تەلەپپۇزىدا بولسا، پەقەت قاتتىق لەۋ تاۋۇش-
لىرىلا بولۇپ، يۇمشاق لەۋ تاۋۇشلىرى يوق ئىدى، باشقىچە ئېيتقاندا، بۈگۈنكى
佛陀، مەسىلەن، p p، تەلەپپۇزىدا ئوقۇلاتتى. مەسىلەن،
f ، f تاۋۇشلىرى تاڭ سۇلالىسى دەۋرى تەلەپپۇزىدا
سۆزى 浮屠 دەپمۇ يېزىلىدۇ. بۇ سۆز سانسكرىت تىلىدىن ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە ئېلىنغان بولۇپ، سانسكرىت تىلىدا buddha دەپ يېزىلىدۇ ۋە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.
《佛》 خېتى قەدىمدە p ، b تەلەپپۇز قىلىناتتى، ھازىر بولسا، f تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.
مەسىلەن 《佛陀》 نى ئالايلى:

بۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرى تەلەپپۇزىدا butda = budha ، ھازىرقى تەلەپپۇزدا fuatua ≠ budha، ياپون تىلىدا 《佛教》 سۆزى ھازىرمۇ يەنىلا ئوقۇلىدۇ.
قارىغاندا تاڭ سۇلالىسى دەۋرى تەلەپپۇزىنى ساقلاپ قالغاندەك تۇرىدۇ. بۇنىڭدىن چىيەن داشىنىنىڭ «قەدىمدە يۇمشاق لەۋ تاۋۇشى يوق ئىدى» دېگەن تەلىماتى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە يەنىلا كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

4) تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، گەرچە 《r》 نيوسى ① (شېڭنيوسى) مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن ھازىر شېڭنيو بولۇپ كەتكەن 《r》 تاۋۇشىنىڭ كۆپى قەدىمدە يەنىلا 《n》 ئوقۇلاتتى. مەسىلەن، 尔伏可汗 (Niwarqaɣan) دىكى 《尔》 خېتى ھازىر 《er》 ئوقۇلىدۇ، ئەمما قەدىمكى زامان تەلەپپۇزىدا بولسا، 《ni》 ئوقۇلاتتى، شۇڭا

(Niwar) 尔伏

تاڭ دەۋرى تەلەپپۇزىدا: niva (r) qx = Niwar

ھازىرقى تەلەپپۇزدا: ərfu ≠ Niwar

《日本》 سۆزىنىڭ قەدىمكى تەلەپپۇزى nibən ياكى nezeibən: ياپون يەنە تىلىنىڭ ئۆزىدە بولسا، nihun تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، قارىغاندا قەدىمكى تەلەپ-پۇزنى ساقلاپ قالغاندەك تۇرىدۇ.

5) تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇ تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بىرىكىش شەكلى مۇرەككەپ بولۇپ، ئۇنىڭدا تاۋۇش پەرقى ناھايىتى ئاز بولغان زور تۈر-كۈمدىكى قوشما (مۇرەككەپ) سوزۇق تاۋۇشلار بولغان، ھازىرقى تەلەپپۇزدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بىرىكىش شەكلى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكىگە قارىغاندا، خېلى زور دەرىجىدە ئاددىي، مەسىلەن، ياڭشېڭيۈندە 歌 (a) بىلەن 麻 (a) لار ئايرىم-ئايرىم يۈنمۇلارغا، 齐 (iei) 泰 (ai) بىلەن 佳 (ai) لار ئايرىم-ئايرىم يۈنمۇلارغا، 微 (iəi) بىلەن لار ئايرىم-ئايرىم يۈنمۇلارغا بۆلۈنىدۇ، بۇلارنى بۈگۈنكى تەلەپ-

---

① شېڭنيو قىسقارتىپ نيو دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھازىر شېڭمۇ دېيىلىدۇ — ت.

پۇزدا پەرق ئېتىش ناھايىتى تەس. ياڭشىڭيۇندە، 闲 (ane) بىلەن 江 (ang) لار ئايرىم - ئايرىم يۈنمۇلارغا، 欣 (ien) بىلەن 文 (iuan) لەر ئايرىم - ئايرىم يۈنمۇلارغا بۆلۈنگەن (بۇلارنىڭمۇ ھازىرقى تەلەپپۇزىدا پەرقى يوق) دىن تاشقىرى، يەنە M بىلەن ئاياقلىشىدىغان بىر يۈنمۇ تۈرى، 谈 (am)، 咸 (əm)، 侵 (im) لار بار. رۇشىڭيۇندە بولسا، 沃 (ok) بىلەن 觉 (ək) لار ئايرىم يۈنمۇلارغا بۆلۈنىدۇ، 月 (at) بىلەن 屑 (izt) لار ئايرىم يۈنمۇلارغا بۆلۈنىدۇ، 合 (ap) بىلەن 洽 (ap) لار ئايرىم يۈنمۇلارغا بۆلۈنىدۇ. ھازىرقى تەلەپپۇزدا يېڭشىڭيۇندە، پەقەت n، ng لاردىن ئىبارەت تاۋۇشلار بىلەن ئاياقلىشىدىغان ئىككى تۈرى بار، m بىلەن ئاياقلىشىدىغان تۈرى يوق، رۇشىڭيۇن بولسا تامامەن يوق، تاڭ سۇلالىسى دەۋرى تەلەپپۇزىدىكى ياڭشىڭيۇندىكى m، n، ng لار رۇشىڭيۇندىكى p، t، k لار بىلەن رەتلىك ماسلىشىش مۇناسىۋىتىنى نامايەن قىلىدۇ. مەسىلەن:

m—p   n—t   ng—k

قىسقىچە ئېيتقاندا، تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرى ئەنە شۇنداق.

بەلكىم بەزىلەر قەدىمكى خەنزۇ تىلىنىڭ فونېتىكىلىق يېزىقتا خاتىرىلەنگەن ئىشەنچلىك خاتىرىسى يوق تۇرسا، قەدىمكى سۆزلەرنىڭ كونكرېت ئوقۇلۇشىنى قانداق بىلىۋالدۇق دېگەن مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇشى مۇمكىن. بۇنىڭغا قارىتا، بىز تۆۋەندىكى ئالتە چوڭ ئىلمىي ئاساسنى كۆرسىتىمىز.

1) خەنزۇ يېزىقى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ۋە ئۇزۇن مەزگىل قوللىنىلدى، شۇڭا زور تۈركۈمدىكى تاۋۇش ئىزاھلاش ماتېرىياللىرى بار. ئېلىمىزنىڭ تارىختىن بۇيانقى تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىدا خەنزۇ يېزىقىنى توغرا ئوقۇش - تونۇش ئاساس قىلىپ كېلىندى، شۇڭا ئاللىقاچانلا ئېلىمىزنىڭ ئەھۋالىغا ئۇيغۇن بىر يۈرۈش تاۋۇش ئىزاھلاش ئۇسۇلى ئىجاد قىلىنغان ئىدى. مەسىلەن، چىن سۇلالىسىدىن بۇرۇنقى دەۋرلەرنىڭ تېز ئوقۇش ئۇسۇلى، ئاستا ئوقۇش ئۇسۇلى، خەن سۇلالىسىنىڭ خاس تاۋۇشتا ئوقۇش ئۇسۇلى، ئۇدۇل تاۋۇشتا ئوقۇش ئۇسۇلى، ئىزاھلاپ ئوقۇش ئۇسۇلى، ئالتە سۇلالە بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ نىيۇسىشىك ئۇسۇلى. فەنچيې ئۇسۇلى (بۆلۈپ ئېلىپ، قوشۇپ ئوقۇش ئۇسۇلى) قاتارلىقلار، بۇلارنىڭ ئىچىدە فەنچيې ئۇسۇلى ئەڭ ئومۇمیۈزلۈك قوللانغان ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ. بۇ تاۋۇش ئىزاھلاش ماتېرىياللىرىدىن پايدىلىنىپ، تاكى قەدىمكى زامان تەلەپپۇزىغىچە قوغلاشتۇرۇپ بارغىلى بولىدۇ.

2) خەنزۇ تىلىنىڭ تارىخىنى بويان قالغان يۈنىيۈي [1] (قاپىيەداش سۆزلەر) ماتېرىياللىرى ناھايىتى مول، شۇنداقلا رەتلەپ تۈرلەرگە ئايرىش خىزمىتىمۇ ناھايىتى تولۇق ئىشلەنگەن. ئېلىمىزدە قەدىمكى زاماندا شېئىرغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىلەتتى، خان ئوردىسى ئەمەلدار - خادىملارنى قوبۇل قىلىشتا شېئىردىن ئىمتىھان ئېلىپ قوبۇل قىلاتتى، ئەدىپلەر شېئىر يازغان ۋە ئۆز ئارا مۇشائىرە ئېيتىشقان ھەمدە يېزىشقان چاغلاردا، قاپىيەگە ئەھمىيەت بېرەتتى. ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىلا بەزىلەر قاپىيەلەرنى رەتلەش ئىشىغا تۇتۇش قىلىغانىدى. بۇلاردىن ئاساسلىقى سۈي سۇلالىسى دەۋرىدە، لۇفايەن ئالدىنقىلارنىڭ قولىغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرىنى خۇلاسىلاش ئاساسىدا، «ئىزاھلىغۇچى يۈنمۇلار كىتابى» دېگەن كىتاب يېزىپ، ئۇنىڭغا 12156 خەنزۇچە خەتنى كىرگۈزۈپ، بۇ خەتلەرنى يۈنمۇلار بويىچە تۈرگە ئايرىغان، تۆت تون (پىڭ، شاڭ، چۈ، رۇ) نىڭ ھەر بىرىنى بىر تۈر قىلغان، جەمئىي 193 يۈنمۇ ھاسىل بولغانىدى. بۇ كىتابنىڭ ئەسلى نۇسخىسى گەرچە كېيىن يوقىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن كىتابلار، مەسىلەن، تاڭ سۇلالىسى كىشىلىرى ئەسەرلىرىدىن «ۋاڭ رېنشۇنىڭ ئىزاھلىغۇچى يۈنمۇلار كىتابى» (تولۇق نامى «ۋاڭ رېنشۇ تولۇقلىغان ئىزاھلىغۇچى يۈنمۇلار كىتابى»، بۇ كىتاب ۋاڭ رېنشۇ بىرىنچى نۇسخىسى، ئىككىنچى نۇسخىسى، ئۈچىنچى نۇسخىسىدىن ئىبارەت ئوخشىمىغان ئۈچ خىل نۇسخىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، «تاڭ دەۋرى يۈنمۇلار كىتابى» (بۇ تاڭ سۇلالىسى كەييۈەن يىللىرى نۇسخىسى بىلەن تيەنباۋ يىللىرى نۇسخىسىدىن ئىبارەت ئىككى خىل نۇسخىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) لى جۇنىڭ «ئىزاھلىغۇچى يۈنمۇلار كىتابى» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ كىتابتىن پايدىلانغان ئىدى. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە خان پەرمانىغا ئاساسەن چېن پېڭنيەن تۈزگەن «كەڭ دائىرىلىك - يۈنمۇلار كىتابى» مۇ مۇشۇ «ئىزاھلىغۇچى يۈنمۇلار كىتابى» دىن ئاساس قىلغان بولۇپ، بۇ كىتابتا خەنزۇچە خەتلەر جەمئىي 206 يۈنمۇغا بۆلۈنىدۇ. تۆت توننىڭ ھەر بىرىمۇ بىردىن يۈنمۇ ھېسابلىنىدۇ. ئوتتۇرا قەدىمكى زامان خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىنى رەتلەش خىزمىتى بۇ يەرگە كەلگەندە ئاساسىي جەھەتتىن مۇكەممەللىشىدۇ. ھازىر تاڭ دەۋرى تەلەپپۇزىنى تەتقىق قىلغۇچىلارنىڭ ھەممىسى مانا شۇلارنى ئاساس قىلىدۇ. بۇلاردىن تاشقىرى، يەنە «تاڭ سۇلالىسى

---

[1] قەدىمدە شائىرلارنىڭ بېزەكچىلىكتا پايدىلىنىشى ئۈچۈن، سۆزلەر يۈنمۇ تۈرلىرى بويىچە بۆلۈملەرگە بۆلۈنگەن لۇغەتلەر تۈزۈلگەنىدى. يۈنىيۈي ماتېرىياللىرى دېگەندە، مۇشۇنداق لۇغەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. — ت.

سالنامىسى» دىكى سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزىغا ئىزاھلار»، «بۇددا نوملىرىدىكى سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى ۋە مەنىسىگە ئىزاھلار»، «يۇەنۇلار توپلىمى» قاتارلىق كىتابلاردىمۇ پايدىلىنىشقا بولىدۇ.

3) ئېلىمىز كۆپ مىللەتلىك چوڭ دۆلەت، قەدىمكى زاماندا بولسا، يەنە دۇنيا خاراكتېرلىك قۇدرەتلىك دۆلەت ئىدى. شۇڭا ئوخشىمىغان تىللاردا سۆزلىشىدىغان ئوخشىمىغان مىللەتلەر بىلەن بولغان كەڭ دائىرىلىك ئۇچرىشىشلار جەريانىدا، زور تۈركۈمدىكى سېلىشتۇرۇشقا بولىدىغان تاۋۇش تەرجىمە ماتېرىياللىرى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، بۇ ماتېرىياللارنى قەدىمكى تەلەپپۇزلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتە، پايدىلىنىش ۋە دەلىللەش ماتېرىياللىرى قىلغىلى بولىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە پارس، ھىندى، رىم ئەرەب قاتارلىق ئەللەرنىڭ يېزىقى فونېتىكىلىق يېزىق بولۇپ، تەلەپپۇزلارنى سېلىشتۇرۇشتا پايدىلىنىش ۋە دەلىللەش قىممىتى ئەڭ يۇقىرى ھېسابلىنىدۇ. ياپونىيە، چاۋشيەن، ۋيېتناملار قەدىمدە خەنزۇ يېزىقىنى قوللانغان بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ياپونىيە ھازىرغىچە خەنزۇ يېزىقىنى ئەمەلدىن قالدۇرمىدى. ئۇلارنىڭ خەنزۇ يېزىقى (خەتلىرى) نى تەلەپپۇز قىلىشى قەدىمكى زامان خەنزۇ تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قىياپىتىنى ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

(4) خەنزۇ تىلىنىڭ تارماقلىرى كەڭ يېيىلغان، دىئالېكتلىرى كۆپ، ھازىر ئورتاق ئۆلچەملىك تەلەپپۇز قىلىپ، بېكىتىلگەن بېيجىڭ دىئالېكتى بولسا، پەقەت ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ياش دىئالېكت ھېسابلىنىدۇ. قەدىمكى خەنزۇ تىلى فونېتىكىسى (تەلەپپۇزى) ئەڭ كۆپ ساقلىنىپ قالغان دىئالېكتلار ئاساسەن جياڭنەن (چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي ياكى جەنۇبىي جۇڭگو) دىكى ھەر قايسى ئۆلكىلەرگە جايلاشقان بولۇپ، مىن تىلى (فۇجيەن تىلى)، يۆ تىلى (گۇاڭدۇڭ تىلى) كېجيا تىلىدا[1]

① مىن تىلى، يۆ تىلى، كېجيا تىلى دېگەنلەر خەنزۇ تىلىنىڭ جەنۇبىي دىئالېكتلىرى بولۇپ، فۇجيەن ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي بىلەن جەنۇبىي، گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىنىڭ شەنتۇ شەھىرى ئەتراپى ۋە خەينەنداۋ ئارىلىنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا ياشىغۇچىلار، شۇنداقلا تەيۋەن ئۆلكىسىدىكى خەنزۇلار مىن تىلىدا سۆزلىشىدۇ. مىن تىلى جەنۇبىي مىن تىلى، شىمالىي مىن تىلى ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. چەتئەلدىكى جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ بىر قىسمى جەنۇبىي مىن تىلىدا سۆزلىشىدۇ. گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى غەربىي جەنۇبىي قىسمى، گۇاڭشى ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ياشىغۇچىلار يۆ تىلىدا سۆزلىشىدۇ. چەت ئەلدىكى جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ بىر قىسمى ھەم مۇشۇ تىلدا سۆزلىشىدۇ. گۇاڭدۇڭ، گۇاڭشى، فۇجيەن، جياڭشى قاتارلىق ئۆلكە ۋە ئاپتونوم رايونلارنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا ياشىغۇچىلار كېجيا تىلىدا سۆزلىشىدۇ — ت.

رۇشىڭ تاۋۇشى بار بولۇپ، بۇ تىللار سۆز ئاخىرىدىكى P، t¹، K تاۋۇشلىرىنى پەرقلەندۈرەلەيدۇ ۋە ياڭشىڭ يۈنمۇدىكى m، n، ng تاۋۇشلىرىنى پەرقلەندۈرەلەيدۇ، گەنسۇنىڭ غەربىي بىلەن شىنجاڭنىڭ شەرقىدىكى خەنزۇ تىلى دىئالېكتىدا tG، t¹G، G تاۋۇشلىرى يەنىلا K، K¹، X تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى. بىزنىڭ ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئۇنتۇلۇپ كەتكەن قەدىمكى تەلەپپۇزلارنى قايتا تېپىۋېلىشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ.

(1) خەنزۇچە گەرچە ھەددى - ھېسابسىز كۆپ، شۇنداقلا دەۋرمۇ - دەۋر ئۈزۈلمەي كەلگەن يازما يادىكارلىقلارغا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇزۇندىن بۇيان مەتبەئە تېخنىكىسى، قەغەز ئىشلەش تېخنىكىسى ئۆز ئالدىغا ھۈنەر كۆرسىتىشلەر تۈپەيلىدىن بۇ يادىكارلىقلارنىڭ ھەر خىل نۇسخىلىرى، بىر قانچە ئايرىمچە بولغان تېكىستلىرى بارلىققا كەلدى. مەسىلەن، قارلۇق، (قارلۇقلار) دېگەن سۆز 葛逻禄 دەپ تەرجىمە قىلىنغان، يەنە 割禄歌逻禄 دەپمۇ تەرجىمە قىلىنغان، ئۇيغۇر دېگەن سۆز 回纥 دەپ تەرجىمە قىلىنغان يەنە 回鹘 دەپمۇ تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، ئەگەر بىر سۆزنىڭ تەلەپپۇزىنى بىلىۋالساق، قالغانلىرىنى مۇشۇنىڭغا قاراپ بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

(1) بىزدە خەنزۇ تىلى فونولوگىيىسىدىن ئىبارەت بۇ بىر ئىلمىي قورال بار. ئېلىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى فونولوگىيىسى كەچ دېگەندىمۇ بەش سۇلالە دەۋرى بىلەن ئىككى سۇڭ سۇلالىسى (جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى ۋە شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى) دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، چىڭ (جاراڭسىز تاۋۇش)، جۇ (جاراڭلىق تاۋۇش)، دېڭ خۇۋ، نيۇ، يۈن، يەتتە تاۋۇش - تۆت تون قاتارلىق بىر قاتار فونېتىكىلىق تەھلىل كاتېگورىيىسى ۋە يۈنمۇ جەدۋىلى قاتارلىق فونېتىكىلىق تەھلىل ئۇسۇلى ئىجاد قىلىنغان، بۇ ئىلىم دېڭشۆ[2] دەپ ئاتىلىدۇ. مىڭ سۇلالىسى بىلەن چىڭ سۇلالىسى ئارىلىقىدا، قەدىمكى تىل تەلەپپۇزى ئىلمى ناھايىتى راۋاج تېپىپ گۈللىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا، قەدىمكى تىل فونېتىكىسىغىچە بېرىپ يېتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن چېن دى، گۇيەنۋۇ (يۇقىرىقىلار مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە

---

1 فونولوگىيە - خەنزۇ تىلىنىڭ فونېتىكا سىستېمىسىنىڭ ئۆزگىرىش جەريانى ۋە كونكرېت ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن — ت.

2 دېڭيۈنشۆ — قەدىمكى زاماندا خەنزۇ تىلى تەتقىقاتىدا مەيدانغا كەلگەن بىر خىل پەن بولۇپ، خەنزۇ تىلىدىكى تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلىش قائىدىسى ۋە تەلەپپۇز قىلىش ئۇسۇلىنى تەھلىل - تەتقىق قىلىدۇ — ت.

ئۆتكەن كىشىلەر)، جىياڭ يۇڭ، دۇەن يۇسەي، دەي جېن، چىيەن داشىن، كۇڭ كۇاڭشېن، چېن لى، ۋاڭ نيەنسۇن، جىياڭ يوگاۋ (يۇقىرىقىلار چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن كىشىلەر) قاتارلىق زور بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر ئالىملار مەيدانغا كېلىدۇ. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا كەلگەندە، جاڭ تەييەن، خۇاڭ كەن قاتارلىقلار ئۆسۈپ چىقىپ يۇقىرىقىلارغا ۋارىسلىق قىلىدۇ. شۇندىن كېيىن، ياۋروپا، ياپونىيە ئالىملىرىمۇ قەدىمكى خەنزۇ تىلى فونولوگىيىسىنى تەتقىق قىلىشقا قاتنىشىدۇ ھەمدە ئۇلار بۇ پەنگە ئىلمىي فونېتىكىلىق تەھلىل ئۇسۇلى ۋە ئىلغار تاۋۇش خاتىرىلەش بەلگىلىرىنى ئېلىپ كىرىدۇ. شۋېتسىيەلىك ب. كارلگرېن ھەمدە سىمىن، ھ. ماسپېرو، چاۋاننېس، پ. پېللىئوت، بەينياۋ كوجى قاتارلىقلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا بۇ پەننىڭ ئوخشىمىغان ساھەلىرىگە ئۆز تۆھپىسىنى قوشتى. ئېلىمىزنىڭ ئىلىم - پەن سەۋىيىسىمۇ داۋاملىق تۇردە ئۆستى. بۇ ساھەدە داڭلىق ئالىملاردىن ۋاڭ رۇڭباۋ، جاۋ يۇەنرېن، لوچاڭپېي، ۋاڭ لى قاتارلىقلار بار. بۇلارنىڭ ئىچىدە ۋاڭ لى ھەر قايسى ئالىملارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىشقا ماھىر بولۇش، جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللىرىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى يۇغۇرۇپ بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇشتەك ئارتۇقچىلىققا ئىگە بولۇپ، ئۇ «خەنزۇ تىلى فونولوگىيەسىگە مۇقەددىمە»، «خەنزۇ تىلى تارىخى»، «جۇڭگو تىلشۇناسلىق تارىخى» قاتارلىق مەخسۇس ئەسەرلەرنى يېزىپ، خەنزۇ تىلى فونولوگىيەسى ۋە ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋرلەرنىڭ فونما سىستېمىسىنى ئومۇمىي يۈزلۈك خۇلاسىلاپ ۋە يەكۈنلەپ چىقتى. بۇ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن تولۇق پايدىلانساق، تاڭ سۇلالىسى دەۋرى فونېتىكىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىشىنى تامامەن ئورۇنلاپ كەتكىلى بولىدۇ.

2. تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىنى بىلىۋېلىشنىڭ ئۇسۇلى بىلەن باسقۇچلىرى.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلىدىكى ھۆججەتلەردىكى قەدىمكى تۈركلەر بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇرلارغا ئائىت تەرجىمە ناملارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. بىرىنچى باسقۇچتا، ئالدى بىلەن، خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان ناملاردىكى خەنزۇچە خەتلەرنىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تەلەپپۇزلىرىنى بىر - بىرلەپ ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ، ئىككىنچى باسقۇچتا بولسا، بۇ قەدىمكى تىل تەلەپپۇزلىرىنى ماسلىشىش قانۇنىيىتى بويىچە، قەدىمكى تۈرك تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ماس كېلىدىغان سۆزلەرگە ئايلاندۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

تاك سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىنى بىلىۋېلىش ئىشىنى خەتمۇ خەت ئېلىپ بېرىش كېرەك. بۇنىڭ كونكرېت قەدەم - باسقۇچلىرى فەنچيې ئۇسۇلىدا بېرىلگەن تاۋۇش ئىزاھىغا قاراش، نيۇ (شېڭنيۇ) سىنى تېپىش، يۈنمۇسىنى ئېنىقلاش، ئاندىن شېڭمۇسى بىلەن يۈنمۇسىنى قوشۇپ قەدىمكى تەلەپپۇزىنى ھاسىل قىلىشتىن ئىبارەت.

ئالدى بىلەن فەنچيې ئۇسۇلىدىكى تاۋۇش ئىزاھى توغرىسىدا سۆزلەپ ئۆتەيلى.

فەنچيې ئىككى خەنزۇچە خەتنى تېز ئوقۇشتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئەسلى تاۋۇشىنى ئېلىش قائىدىسى بويىچە شەكىللەنگەن بىر خىل تاۋۇش ئىزاھلاش ئۇسۇلى بولۇپ، تېز ئوقۇش ئۇسۇلى چىن سۇلالىسىدىن بۇرۇنقى دەۋرلەر بىلەن چىن سۇلالىسى دەۋرىدىلا مەيدانغا كەلگەن، بۇ ئۇسۇل ئارقىلىق نۇرغۇنلىغان قوشۇلما خەتلەر ياسالغانىدى، مەسىلەن، «之» بىلەن «于» خەتلىرى تېز ئوقۇلغاندا، «诸» بولۇپ ئوقۇلغان، «可» بىلەن «不» خەتلىرى تېز ئوقۇلغاندا، «叵» بولۇپ ئوقۇلغان. «之» بىلەن «焉» خەتلىرى تېز ئوقۇلغاندا، «旃» بولۇپ ئوقۇلغانلارغا ئوخشاش، بۇ قائىدىنى كېڭەيتكەندە بىر خىل ئاددى بولغان تاۋۇش ئىزاھلاش ئۇسۇلى شەكىللەنگەن، بۇ ئۇسۇل تاك سۇلالىسىدىن بۇرۇن فەن ئۇسۇلى، كېيىن چيې ئۇسۇلى دەپ ئاتالغان، شۇڭا قوشۇپ فەنچيې ئۇسۇلى[1] دېيىلىدۇ. خەن سۇلالىسى كىشىلىرىدىن يىڭ شاۋ بىلەن فۇچيەنلەر ئۆز ۋاقتىدا فەنچيې ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ قەدىمكى كىتاب - ناملارغا ئىزاھلار يازغانىدى، ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن سۈن-يەن دېۋانبېگى بولغان چاغقا كەلگەندە بولسا، بۇ ئۇسۇل كەڭ تۈردە يولغا قويۇلغانىدى. تۆۋەندە ئىككى مىسال كۆرسىتىپ ئۆتەيلى.

东德红反 = 德（tie）+ 红（Xung）= 东（tung）
笼卢红切 = 卢（lu）+ 红（Xung）= 笼（lung）

بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى:

1 فەنچيې ئۇسۇلى — خەنزۇچە خەتلەرنىڭ ئوقۇلۇشىنى ئىزاھلايدىغان بىر خىل ئۇسۇل بولۇپ، بۇنىڭدا بىر خەتنىڭ ئوقۇلۇشى ئىككى خەت ئارقىلىق ئىزاھلىنىدۇ. بۇ ئىككى خەتنىڭ ئالدىنقىسىنىڭ باش تاۋۇشى، يەنى شېڭمۇسى ئېلىنىدۇ، كېيىنكىسىنىڭ باش تاۋۇش، يەنى شېڭمۇدىن كېيىنكى تاۋۇشلار بىرىكمىسى، يەنى يۈنمۇسى ئېلىنىدۇ، ئاندىن بۇلارنى قوشقاندا ئىزاھلانغۇچى خەتنىڭ ئوقۇلۇشى كېلىپ چىقىدۇ، تاۋۇش تونى كېيىنكى خەتنىڭ تونى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ — تەرجىمان ئىزاھى

ئالدىنقى خەتتىن ئېلىنغان تاۋۇش + كېيىنكى خەتتىن ئېلىنغان تاۋۇش = ئىزاھ-
لانغۇچى تاۋۇش، ئالدىنقى خەتتىن تاۋۇش ئالغاندا شېڭنيو (شېڭمۇ) سى ئېلىنغان،
كېيىنكى خەتتىن تاۋۇش ئالغاندا يۈنمۇسى ۋە تاۋۇش تونى ئېلىنغان.

ئەمدى بۇنىڭدا ئالدىنقى تاۋۇش ئېلىنغان خەتلەر بىلەن ئىزاھلانغۇچى خەت-
لەرنىڭ شېڭنيوسى ئوخشاش (德 بىلەن 东 نىڭ، 笼 بىلەن 卢 نىڭ شېڭنيولىرى ئوخشاش).

كېيىنكى تاۋۇش ئېلىنغان خەتلەر بىلەن ئىزاھلانغۇچى خەتلەرنىڭ يۈنمۇسى
ئوخشاش (红 بىلەن 东 نىڭ، 红 بىلەن 笼 يۈنمۇلىرى ئوخشاش)

كېيىنكى تاۋۇش ئېلىنغان خەتلەر بىلەن ئىزاھلانغۇچى خەتلەرنىڭ تاۋۇش
تونى ئوخشاش (红 بىلەن 东، 红 بىلەن 笼 لارنىڭ تاۋۇش تونى ئوخشاش). شۇڭا
فەنچيې ئۇسۇلىنىڭ قائىدىسى تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

(1) ئالدىنقى خەت ئىزاھلانغۇچى خەتنىڭ شېڭمۇسىنى بەلگىلەيدۇ، كېيىنكى
خەت يۈنمۇسىنى بەلگىلەيدۇ.

(2) كېيىنكى خەت ئىزاھلانغۇچى خەتنىڭ تاۋۇش تونىنى بەلگىلەيدۇ.

قەدىمكى كىتابلاردا يېزىلغان فەنچيې ئۇسۇلىدىكى تاۋۇش ئىزاھلىرى شۇ خەت-
نىڭ قەدىمكى زاماندىكى تەلەپپۇزىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇپ، ئۇ ھازىرقى تەلەپ-
پۇزغا ئوخشىمايدۇ، مەسىلەن:

价古牙切 kia ھازىرقى تەلەپپۇزى tcia (k—tc)

契苦计切 k'i ھازىرقى تەلەپپۇزى t'ic (k'—t'C)

穴胡决切 xye ھازىرقى تەلەپپۇزى cye (x—b)

精子盈切 tsinᵑ ھازىرقى تەلەپپۇزى tciⁿg (ts—t'c)

千弥先切 t'sian ھازىرقى تەلەپپۇزى t'iCian (ts—tιc)

先苏前切 tian ھازىرقى تەلەپپۇزى cia$_n$ (s—$_c$)

弥民移切 mⁿᵊi ھازىرقى تەلەپپۇزى $_{mi}$ (mⁿg—$_m$)

بۇ ئوخشىمىغان تەلەپپۇزلار قەدىمكى تەلەپپۇز بىلەن ھازىرقى تەلەپپۇز-
دىكى ئۆزگىرىشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، قەدىمكى تەلەپپۇزنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندە،
فەنچيېنىڭ ئەسلىدىكى تەلەپپۇزىغا قاتتىق ئەمەل قىلىش كېرەك.

ئەمدى نيۇ (شېڭنيۇ) سىنى تېپىشنى بايان قىلىپ ئۆتەيلى.

نيۇ دېگەندە شېڭمو كۆزدە تۇتۇلىدۇ، فەنچيې تاۋۇش ئىزاھلاش ئۇسۇلى ئى-
جاد قىلىنغاندىن بۇيان، قەدىمكىلەردە «نيۇ» غا قارىتا دەسلەپكى ئۇقۇم ھاسىل بول-
غان، چۈنكى بۇخىل تاۋۇش ئىزاھلاش ئۇسۇلىدىن پايدىلانغاندا، ھەر قانداق ئىزاھ-
لانغۇچى خەتنى ئىزاھلىغۇچى ئىككى خەتنىڭ ئالدىنقىسى ئەمەلىيەتتە ئىزاھلانغۇچى

خەتنىڭ شېڭنيۇسى بولىدۇ، ئەمدى بۇنداق ئىزاھلانغۇچى قىلىپ ئىشلىتىلىدىغان خەتلەرنىڭ چەكلەنگەن دائىرىسى يوق، ئۇلارنىڭ سانى بەكمۇ كۆپ بولغاچقا، ئۇلارنى قوللىنىش قولايسىز بولغان، شۇڭا ئۇلارنى ئۈزلۈكسىز تۈردە ئاددىيلاشتۇرۇشقا، يىغىنچاقلاشقا، ئاخىرى ئاز ساندىكى تۇراقلىق خەنزۇچە خەتلەر بىلەن چەكلەشكە، ئۇلارنى مەخسۇس شېڭنيۇ قىلىپ ئىشلىتىشكە توغرا كەلگەن، بۇنداق خەنزۇچە خەتلەر زىمۇ① (ھەرپ دەپ ئاتالغان، ئەنئەنىۋى فونولوگىيىدە مەشھۇر بولغان شۇۋېن ھەرپلىرى ئەنە شۇلارنىڭ ئومۇمىي جەۋھىرى ھېسابلىنىدۇ، بۇنى ئېيتىشلارچە بەش سۇلالە دەۋرىدە ئۆتكەن راھىپ شۇۋېن ئىجاد قىلغان ئىدى. بۇنىڭدا بىر شېڭنيۇغا بىر خەنزۇچە خەت ۋەكىللىك قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي سانى 36 بولۇپ 帮(p)، 滂(p')، 并(b)، 明(m)، 非(f)، 敷(f')، 奉(v)، 微(mⁿn)، 透(t)، 定(tₜ)، 群(d)، 知(n)، 泥(te)، 彻(tₜe)، 澄(d)، 娘(n)، 精(ts)، 清(t's)، 从(d)، 心(s)، 邪(z)، 照(tc)، 穿(tₜc)، 床(dᵘ)، 审(c)، 禅(z)، 见(k)، 溪(k')، 影(g)، 疑(n)، 影(?)(j)، 晓(i)(x)، 匣(ɣ)، 来(l)، 日(nz ياكى r) لەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇزۇندىن بۇيان ئىلىم - پەن ساھەسىدىكىلەر بۇ بىر يۈرۈش ھەرپلەرنى تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىنىڭ شېڭنيۇلار سىستېمىسىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ دەپ ئىشىنىپ كەلگەنىدى. بىرىنچى قېتىم بۇنىڭدىن گۇمانلانغان ئادەم چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن چېن فېڭ بولۇپ، ئۇ سىستېمىلاشتۇرۇپ يىغىنچاقلاش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ بىۋاسىتە تۈردە «كەڭ دائىرىلىك يۈنمۇلار كىتابى» دىن شېڭنيۇ تۈرلىرى سىستېمىسىنى تاللاپ ئالىدۇ، تاللاپ چىققان شېڭنيۇلار سانى 40 بولۇپ، شۇۋېننىڭ 36 ھەرپىدىن تۆتى ئوشۇق چىقىدۇ، يېقىنقى زامان ئادەملىرىدىن خۇاڭ كەن يەنە چېنفېڭنىڭ نەتىجىسى ئاساسىدا، داۋاملىق تەتقىق قىلىپ، شېڭنيۇلار تۈرلىرىنى 41 گە يەتكۈزىدۇ. ھازىرغىچە نەشىر قىلىنغان خەنزۇ تىلى فونولوگىيىسىگە دائىر ھەر خىل كىتابلاردا، بەزىدە 36 ھەرپ بار دېيىلسە، بەزىدە 41 شېڭنيۇ تۈرى بار دېيىلىدۇ، كۆپچىلىكنىڭ پىكرى ئوخشىمايدۇ، تېخىچە يەكۈن چىقىرىلغىنى يوق.

ھازىر بايقىلىشىچە، شۇۋېن خەنزۇ تىلى شېڭنيۇ ھەرپىنى ئەڭ ئاۋۋال كەشىپ قىلغان ئادەم ئەمەس، ئۇ پەقەت تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، كەڭ تارقى

① زىمۇ (ھەرپ) فونولوگىيە ئاتالغۇسى بولۇپ، خەنزۇ تىلى فونولوگىيىسىدە شېڭمۇغا ۋەكىللىك قىلغان خەت زىمۇ ياكى قىسقارتىلىپ «مۇ» دېيىلىدۇ. ئۇ ئەمەلىيەتتە خەنزۇچە خەتنىڭ شېڭمۇسى (باش ئۈزۈك تاۋۇشى) ھېسابلىنىدۇ. لېكىن ئۇنى ھازىرقى فونېتىكىلىق يېزىق ھەرپلىرى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋەتكىلى بولمايدۇ.

بلىپ يۈرگەن 30 ھەرپنى 36 گە كۆپەيتكەنىدى. بۇ، 36 ھەرپنىڭ تاڭ سۇلالى-
سى دەۋرى خەنزۇ تىلى فونېتىكىسىنى ئەكس ئەتتۈرەلمەيدىغىنى، ئەكسىچە، بەش سۇ-
لالە دەۋرىدىكى خەنزۇ تىلى فونېتىكىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ
بېرىدۇ. بىۋاستە تۈردە «كەڭ دائىرىلىك يۈنمۇلار كىتاۋى» دىن تاللاپ ئېلىنغان شېڭنيۇ-
لار تۈرلىرىگە كەلسەك ئۇ پەقەت 36 ھەرپنى تولۇقلايدۇ. ئوخشاشلا تاڭ سۇلالىسى دەۋرى-
دە شېڭنيۇلارنىڭ ئەمەلىي ھالدا تۈرلەرگە بۆلۈنۈشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ، شۇن-
داقلا تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يۇمشاق لەۋ تاۋۇشلىرى يەنىلا كۆپىنچە قاتتىق لەۋ تاۋۇشى قىلىپ
ئوقۇلىدىغانلىقىنى زور تۈركۈمدىكى ئەمەلىي تەرجىمە سۆز مىساللىرى بىلەن ئىسپات-
لايدۇ، بۇ ئەھۋال 36 ھەرپ بىلەن 41 شېڭنيۇ تۈرىدىكى 非(f)، 微(f')، 微(v)، 微(m)
گۇرۇپپىسى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.
شۇڭا مېنىڭچە، تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىدا ئەمەلىي مەۋجۇت بول-
غان شېڭنيۇ 33 بولۇپ، 36 ھەرپ ئىچىدىكى يۇمشاق لەۋ تاۋۇشلىرى گۇرۇپپىسىدىكى
非(f)، 敷(f') 奉(v) 微(m) لارنى چىقىرىۋېتىشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدا ھەرخىل
يۈنمۇ جەدۋەللىرىدە كۆرسىتىلگەن 3 - دەرىجىلىك « » ھەرپلىرىنى ئايرىم بىر قۇرغا
ئېلىپ بىر 为 نيۇسىنى ھاسىل قىلىپ، 4 - دەرىجىلىك «喻» ھەرپلىرى (j) دىن ئايرىۋېتىش
لازىم، بۇنداق بولغاندا، 36 ھەرپتىن تۆتى قىسقارتىلىپ ئەكسىچە بىر نيۇ تۈرى قوشۇلىدۇ،
شۇنىڭ بىلەن 33 شېڭنيۇ تۈرى ھاسىل بولىدۇ، يەنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىكىدەك بولىدۇ:

	唇音(前辅音)	舌音(前辅音)		齿音(中辅音)		喉牙音(后辅音)	半舌音	半齿音
		舌头	舌上	齿头	正齿			
全清	帮(p)	端(t)	知(ȶ)	精(ts)	照(tɕ)	见(k)		
				心(s)	审(ɕ)	晓(x)		
全浊	並(b)	定(d)	澄(dȡ)	从(dz)	床(dʑ)	群(g')		
				邪(z)	禅(ʑ)	匣(ɣ)		
次清	滂(p')	透(t')	彻(ȶ')	清(t's)	穿(t'ɕ)	溪(k')		
次浊	明(m)	泥(n)	娘(ȵ)			疑(ŋ)	影(ʔ) 喻(j) 为(w)	日(ȵʑ 或 ɣ)

يۇقىرىدىكى ھەر بىر نيۇ ئوخشاش شېڭمۇلۇق ئالدىنقى ئىزاھلىغۇچى خەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، مەسىلەن، «邦» نيۇسىدا تۆۋەندىكىدەك خەتلەر بار:

帮، 彼، 布، 杯 宾، 奔، 鞭، 半، 报، 霸، 播، 榜، 兵، 崩، 卜، 笔، 不، 博، 伯،

北، 遭 ...... 并 نيۇسىدا تۆۋەندىكىدەك خەتلەر بار:

蓬، 皮، 步، 信، 频، 便، 盘، 袍، 旁، 爬، 彭، 平، 明، 仆، 雹، 报، 弼، 勃،

别، 薄، 白، ....

ئۇمۇمەن ئىزاھلىغۇچى ئالدىنقى خەتنى تاپقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قايسى شېڭنيۇ تۈرىگە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاشقا توغرا كېلىدۇ، شېڭنيۇ تۈرىنى بىلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ تاۋۇش قىممىتىنى جەدۋەلدىن بىلىۋېلىشقا بولىدۇ.

ئەندى يۈنمۇلارنى تېپىش توغرىسىدا سۆزلەپ ئۆتەيلى:

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىنىڭ يۈنمۇ سىستېمىسى قائىدە بويىچە لۇفايەننىڭ «ئىزاھلىغۇچى يۈنمۇلار كىتابى» دىكى بۆلۈملەرگە بۆلۈشنى ئۆلچەم قىلىشى كېرەك ئىدى، لېكىن بۇ كىتابنىڭ ئەسلى نۇسخىسى يوقىلىپ كەتكەن بولۇپ، پەقەت ئۇنىڭ تولۇقسىز پارچىلىرىلا ساقلىنىپ قالغان دۇنخۇاڭ كەمتۈك قوليازما نۇسخىسىلا بار، ئەمما بۇ نۇسخىمۇ ئېلىمىزدە يوق، ئۇنى چەت ئەللىكلەر ئېلىپ كەتكەن بولۇپ، ھازىر پارىژ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا، نومۇرى 52683، «ئىزاھلىغۇچى يۈنمۇلار كىتابى» نىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھەر خىل تولۇقلانغان نۇسخىلىرى، مەسىلەن، «ۋاڭ رېنشۆنىڭ ئىزاھلىغۇچى يۈنمۇلار كىتابى»، «تاڭ دەۋرى يۈنمۇلار كىتابى» ھەمدە لى جوۋ تولۇقلىغان «ئىزاھلىغۇچى يۈنمۇلار كىتابى» قاتارلىقلارمۇ تولۇق ئەمەس، شۇڭا ئىلىم-پەن ساھەسىدىكىلەر «كەڭ دائىرىلىك يۈنمۇلار كىتابى» نى تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلى يۈنمۇ سىستېمىسىغا ۋەكىل قىلىدۇ. بۇ كىتاب ئەسلى 206 يۈنمۇغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئۇ تاۋۇش تونىمىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئەگەر تاۋۇش تونى ھېسابقا ئېلىنمىسا، 61 يۈنمۇ بۆلۈمىگە يىغىنچاقلىنىدۇ، يەنە بىرلەشتۈرۈلۈپ ئوخشاش قوللىنىلىدىغان يۈنمۇلارنى نەزەردە تۇتۇپ، پەقەت مۇستەقىل قوللىنىلىدىغان يۈنمۇلارنى ئېلىپ قېلىپ، ئۇلارنى قايتىدىن قاتتىق تەلەپ بىلەن رەتلەپ چىقساق، يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا يىغىنچاقلاپ، قۇيرۇقسىز يۈنمۇلار، قۇيرۇقلۇق يۈنمۇلار (i بىلەن ئاخىرلاشقان يۈنمۇلار) بىلەن u قۇيرۇقلۇق يۈنمۇلار، ng قۇيرۇقلۇق يۈنمۇلار، n قۇيرۇقلۇق يۈنمۇلار بىلەن m قۇيرۇقلۇق يۈنمۇلار، k قۇيرۇقلۇق يۈنمۇلار، t قۇيرۇقلۇق يۈنمۇلار p قۇيرۇقلۇق يۈنمۇلار قاتارلىق 7 چوڭ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇ، ۋاڭ لى ئەپەندىنىڭ ئۆمرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى تەتقىقات نەتىجىسى بولۇپ بىر قەدەر يۇقىرى دەرىجىدىكى ئومۇملاشتۇرۇش خاراكتېرىگە ئىگە. مەن بۇنى ئۆتقا قىلىپ، ھەر قايسى يۈنمۇ بۆلۈملىرىنى ئايرىپ چىقتىم. ئۇنى جەدۋەلدە تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

基本韵母	韵类	《广韵》韵目		音值
无尾韵母	ɑ	歌、戈	(同用)	ɑ uɑ
	a	麻	(独用)	a ia
	io	鱼	(独用)	io
	u	虞、模	(同用)	u iu
	i	支、脂、之	(同用)	i ui
i尾韵母	ɔi	灰、咍	(同用)	ɔi uɔi
	ai	泰	(独用)	ai uai
	ɑi	佳、皆、夬	(同用)	ɑi uɑi
	iɛi	祭	(独用)	iɛi uɛi
	iei	废	(独用)	iei uei
	iei	齐	(独用)	iei iuei
	iəi	微	(独用)	iəi iuəi
u尾韵母	au	豪	(独用)	au
	ɑu	肴	(独用)	ɑu
	iɛu	萧、宵	(同用)	iɛu
	əu	尤、侯、幽	(同用)	əu、iəu
ŋ尾韵母	uŋ	东	(独用)	uŋ、iuŋ
	oŋ	冬、钟	(同用)	oŋ、iuoŋ
	ɔŋ	江	(独用)	ɔŋ
	aŋ	阳、唐	(同用)	aŋ、uaŋ、iaŋ
	eŋ	庚、耕、清	(同用)	eŋ、ueŋ、ieŋ
	ieŋ	青	(独用)	ieŋ、iueŋ
	eŋ	蒸、登	(同用)	əŋ、uəŋ、iəŋ
n尾韵母	an	寒、桓	(同用)	an、uan
	ɑn	删、山	(同用)	ɑn、uɑn
	ɛn	先、仙	(同用)	iɛn、iuɛn
	in	真、谆、臻	(同用)	in、iuɛn
	iən	欣	(独用)	iən
	iuən	文	(独用)	iuən

m韵母	am	覃谈 \\\	(同用)	am
	ɜm	咸、衔	(同用)	ɜm
	iem	严、凡	(同用)	iɛm. iwem
	iɛm	盐 添	(同用)	iɛm
	im	侵	(独用)	im
p韵母	ap	合、盍	(同用)	ap
	ɑp	洽、狎	(同用)	ɑp
	iep	业、乏	(同用)	iep. iuep
	iɛp	叶 帖	(同用)	iɛp
	ip	缉	(独用)	ip
t韵母	at	曷 末	(同用)	at. uat
	ɑt	黠、辖	(同用)	ɑt . uat
	et	月、没	(同用)	et. uɛt. iɛt. iuet
	iɛt	屑、薛、	(同用)	iɛt iuɛt
	it	质、术、栉	(同用)	it iut
	iet	迄	(独用)	iet
	iuət	物	(独用)	iuət
k韵母	uk	屋	(独用)	uk . iuk
	ok	沃、烛	(同用)	ok . iuok
	ɔk	觉	(独用)	ɔk
	ɑk	药、铎	(同用)	ɑk. uɑk . iɑk. iuɑk
	ek	陌、麦、昔	(同用)	ek. uek. iek. iuek
	iek	锡	(独用)	iek iuek
	ək	职、德	(同用)	ək. uək iək. iuək

يۇقىرىدىكى ھەر بىر يۈنمۇ تارمىقى بىر قانچىلىغان ئوخشاش يۈنمۇلۇق خەتـ
لەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇنداق بىر تارماقتىكى ئوخشاش يۈنمۇلۇق خەتلەر «كەڭ
دائىرىلىك يۈنمۇلار كىتابى» غا ناھايىتى تولۇق كىرگۈزۈلگەن. مەسىلەن، 东 يۈنـ
مۇ تارمىقى تۆۋەندىكى خەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:
东، 同، 童، 铜، 桐، 冻، 僮، 筒، 瞳، 洞، 侗، 中، 衷، 虫، 冲، 种، 盅، 仲،
嵩، 戎، 弓، 熊، 躬، 宫، 雄، 梦، 冯، 风، 丰، 充، 隆، 空، 崆، 公، 工، 攻، 冢، 蒙،
蓊، 洪، 红، 虹، 忽، 通، 拱، ...... يەنە مەسىلەن،

رۇ شېڭيۈن تارمىقى تۆۋەندىكى خەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

屋، 独، 读، 牍، 渎، 犊، 谷، 哭، 秃، 啄، 笃، 鹿، 禄، 角، 族، 濮، 卜، 扑، 木، 初،
沐، 伏، 复، 服، 腹، 匐، 菔، 蝮، 六، 陆، 熟، 蓄، 育، 粥، 肉، 叔، 竹، 筑، 蹴، 宿،
玉، 目، 苜، 牧، 苗 ......

ئوموموەن ئوخشاش يۈنمۇلۇق خەتلەرنىڭ يۈنمۇقۇيرۇقى ئوخشاش بولىدۇ، ئوخشىمىغان يۈنمۇلارنىڭ يۈنمۇقۇيرۇقى ئوخشىمايدۇ. ئوموموەن ئوخشىمىغان يۈنمۇ تارمىقىغا تەۋە، ئەمما «ئوخشاش ئىشلىتىش» كە بولىدىغانلارنىڭ جەزمەن ئاساسلىق يۈنمۇلىرى ئوخشاش بولىدۇ، ئوموموەن مۇستەقىل ئىشلىتىلىدىغان يۈنمۇلار باشقا يۈنمۇلار بىلەن ئوخشىمايدىغان يۈنمۇ بولىدۇ. ھەر بىر يۈنمۇ تارمىقى ئوخشىمىغان مېدىئال تاۋۇشلار بىرىكمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەنئەنىۋى فونولوگىيىدە بۇ دېڭخۇ دەپ ئاتىلىدۇ، خۇ تۆت خىلغا بۆلۈنىدۇ. «ɑ a» قاتارلىق تاۋۇشلاردىن ھاسىل بولغان ئوچۇق بوغۇملار لەۋلەشمىگەن تاۋۇشلار خۇسى دېيىلىدۇ. «i» تاۋۇشى مېدىئال تاۋۇش بولغانلىرى چىش تاۋۇشلىرى خۇسى دېيىلىدۇ. «u» تاۋۇشى مېدىئال تاۋۇش بولغانلىرى لەۋلەشكەن تاۋۇشلار خۇسى دېيىلىدۇ. «y» تاۋۇشى مېدىئال تاۋۇش بولغانلىرى لەۋپۈرۈلىدىغان لەۋلەشكەن تاۋۇش خۇسى دېيىلىدۇ. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە لەۋ پۈرۈلىدىغان لەۋلەشكەن تاۋۇش خۇسى بولمىغان، پەقەت لەۋلەشمىگەن تاۋۇشلار خۇسى، چىش تاۋۇشلىرى خۇسى، لەۋلەشكەن تاۋۇشلار خۇسى بولغان، بۇلارنىڭ ئىچىدە لەۋلەشمىگەن تاۋۇشلار خۇسىنىڭ تاۋۇش ئورنى ئىچكىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇلار 1 - دەرىجىلىك يۈنمۇلار دېيىلىدۇ، چىش تاۋۇشلىرى خۇسىنىڭ تاۋۇش ئورنى ئەڭ ئالدىدا بولغانلىقى، تىل ئورنى ئەڭ يۇقىرى بولغانلىقى ئۈچۈن كۆپىنچە 4 - دەرىجىلىك يۈنمۇ بولىدۇ. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بۇنداق بىرىكىش ئەھۋالىنى بىلگەندىن كېيىن، خەتلەر بويىچە، يۈنمۇسىنى قاراشتۇرۇشقا بولىدۇ. يۈنمۇ تارمىقىنى تاپقاندىن كېيىن، جەدۋەلدىكى تاۋۇش قىممىتى بويىچە، ئۇنىڭ قەدىمقى تەلەپپۇزىنى بىلگىلى بولىدۇ.

---

① دېڭخۇ — فونولوگىيە ئاتالغۇسى بولۇپ، «دېڭ» (等) بىلەن خۇ (呼) ئوخشىمىغان ئىككى ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. يۈنمۇدىكى مېدىئال تاۋۇشلار بىلەن ئاساسلىق سوزۇق تاۋۇشلار خۇ دەپ ئاتىلىپ شۇ بويىچە تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. يۈنمۇلار يەنە مېدىئال تاۋۇش i نىڭ بار - يوقلۇقى ۋە ئاساسلىق سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ يۇم ياكى ئىنچىكە بولۇشى (تەلەپپۇز قىلغاندا ئېغىز بوشلۇقىنىڭ كەڭ - تار ھالەتتە بولۇشىغا قاراپ خۇلار تۆت دەرىجىگە بۆلۈنىدۇ. بۇ فونولوگىيىدە «دېڭ» دېيىلىدۇ. بۇ ئىككى ئاتالغۇ بىرلەشتۈرۈلۈپ دېڭخۇ دېيىلىدۇ — ت.

يۇقىرىقى قەدەم باسقۇچلارغا قاتتىق ئەمەل قىلىپ، ھەر بىر خەت بويىچە، ئۇلارنىڭ فەنچيې ئىزاھى، شېڭنىيۇسى، يۈنمۇسىنى تېپىپ، تېپىلغان شېڭنىيۇلار بىلەن يۈنمۇلارنىڭ تاۋۇش قىممىتىنى قوشقاندا، كېرەك بولغان خەنزۇچە خەتنىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تەلەپپۇزىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، 叶护 دېگەن ئىككى خەتنى ئالايلى، بۇنىڭدا ئالدى بىلەن 叶 بىلەن 护 خەتلىرىدىكە بېرىلگەن فەنچيې ئىزاھىنى تېپىشقا توغرا كېلىدۇ (ھازىرقى ئاددىيلاشتۇرۇلغان خەت بويىچە ئەمەس، بەلكى كۆپىنچە مۇرەككەپ خەت بويىچە ئىزدەش لازىم) مۇشۇنداق قىلغاندا، تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

خەت	ئىزاھى	يۈنمۇسى	خەت	ئىزاھى	يۈنمۇسى
叶	切涉切	叶韵	护	胡胡切	遇韵

(iᵋp) يۈنمۇسىنىڭ تاۋۇش قىممىتى 叶 (u) يۈنمۇسىنىڭ تاۋۇش قىممىتى 遇

值音韵叶 遇韵值音

喻纽属弋 (j) نىڭ شېڭنىيۇسى t 胡匣纽属 (ɣ) نىڭ شېڭنىيۇسى 胡

بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، «叶» خېتىنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى تەلەپپۇزى «jiᵋp» بولىدۇ.

«护» خېتىنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى تەلەپپۇزى «ɣu» بولىدۇ.

بۇنداق بولغاندا، «叶护» دېگەن ئىككى خەتنىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تەلەپپۇزى jiᵋp ɣu بولىدۇ.

بۇنى بىلىۋالغاندىن كېيىن، قالغان خەتلەرنى مۇشۇنىڭغا قاراپ ھەل قىلىشقا بولىدۇ. خەنزۇچە خەتلەرنىڭ قەدىمكى تەلەپپۇزلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىزمىتى ئىنتايىن مۇرەككەپ ۋە گەجگەك ئىش، شۇڭا زېرىكمەي كۆپ ئەجىر قىلىشقا، لۇغەتلەرنى كۆپرەك ئاختۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن خىزمەتنىڭ ئىلمىيلىكى بىلەن توغرىلىقىغا كاپالەت قىلغىلى بولىدۇ.

خەنزۇچە تەرجىمىنامىلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تەلەپپۇزلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، كېيىنكى قەدەمدە ماسلىشىش قانۇنىيىتى بويىچە، ئۇلارنى قەدىمكى تۈركلەر بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىدىكى قىياپىتىگە كەلتۈرۈشكە بولىدۇ.

قەدىمكى خەنزۇ تىلى بىلەن قەدىمكى تۈرك ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا جەھەتتىكى ماسلىشىش قانۇنىيىتى

قەدىمكى تۈرك تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تىلشۇناسلىقتا ئوخشاشلا ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا كىرىدۇ، بۇ ئىككى مىللەت ئوخشاشلا يېزىق ئىجاد قىل-

غان، تۈركلەر تۈرك رۇنا يېزىقى (يەنە نىسەي يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى ئىجات قىلغان بولۇپ، بۇ خىل يېزىق قەدىمكى گېرمانلار ئىشلەتكەن رۇنا يېزىقىغا بەكمۇ ئوخشاپ كېتىدۇ. دانىيىلىك ئالىم ۋ. تومسېن ئۇنى كېيىنكى مەزگىلدىكى سام (semiifc) يېزىقى، يەنى ئارامېي يېزىقىدىن كەلگەن دەپ قارايدۇ. بۇ خىل يېزىقنىڭ قاچان مەيدانغا كەلگەنلىكى ھازىرغىچە مەلۇم ئەمەس. ھازىر بىزگە مەلۇم بولغان بۇ خىل يېزىقتىكى يادىكارلىقلارنىڭ ھەممىسى 10 - 9 - ئەسىرلەردىكى كېيىنكى تۈرك خاقانلىقى دەۋرىگە ئائىت يادىكارلىقلار ھېسابلىنىدۇ. تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ مەشھۇرلىرى «كۆل تېكىن يادنامىسى»، «تۇنيۇقۇق يادنامىسى»، «بىلگە خاقان يادنامىسى»، «ئونگىن يادنامىسى»، «سۇجى يادنامىسى» «تالاس يادنامىلىرى»، «ئىرق پۈتۈك»، قاتارلىقلار بولۇپ، ۋ. تومسېن، ۋ. رادلوۋ، د. مالوۋ، شياۋيې جۇەنشيۇمېي قاتارلىق كىشىلەر ئېلىپ بارغان ئوقۇش - ئىزاھلاش خىزمەتلىرى نەتىجىسىدە، بۇلارنىڭ كۆپچىلىكىنى ئوقۇيالايدىغان بولدۇق. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى سوغدى يېزىقى ھەرپلىرىنى ئاساس قىلىپ، ئۇنىڭغا ئۆزگەرتىشلەر كىرگۈزۈش ئارقىلىق ئىجاد قىلىنغان بىر خىل فونېتىكىلىق يېزىق بولۇپ، بۇ يېزىق ئۇيغۇر خاقانلىقى زامانىدا ھەمدە ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى، شىچۇۋدىكى ھەر قايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئارىسىدا كەڭ تۈردە قوللىنىلغان، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇل، تۇرپانلاردا قوللىنىلغانىدى، يوغۇرلار (سېرىق ئۇيغۇرلار) بولسا، بۇ يېزىقنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىگىچە قوللانغانىدى. كلاپروت، ۋامبېرى، باۋەيد گورتاي ۋ. رادلوۋ، باڭ، فوك گاباين، يۇيتىيەن خېڭ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تەتقىقاتلىرى نەتىجىسىدە، بۇ يېزىقنىڭ ئوقۇلۇشى ۋە بۇ يېزىقتىكى يادىكارلىقلارنىڭ تەرجىمىلىرى دۇنياغا ئايان بولدى. تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ مۇھىملىرى «ئوغۇز نامە»، «ئىككى تېكىن ھەققىدە ھېكايە»، «ئالتۇن يارۇق» ھەمدە زور تۈركۈمدىكى بۇددا يازما يادىكارلىقلىرى ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىدىكى قەدىمكى تۈرك تىلى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا زور ئۇتۇقلارنى قولغا كەلتۈرگەن ئەسەرلەردىن س. مالوۋنىڭ «Памятники Древнетюркской Письменности» «Памятники Древнетюркской Пись - менности Монголии и Киргизии» ناملىق ئەسەرلىرى، شياۋيې جۇەنشيۇمېينىڭ «قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى يادنامىلارنىڭ تەرجىمىلىرى ۋە ئۇلارغا ئىزاھلار»، «ئونگىن يادنامىسىنىڭ تەرجىمىسى ۋە ئۇنىڭغا ئىزاھلار» («دوكتۇر يۇيتىيەن خېڭغا ئۆمۈر تىلەش ئىلمىي ماقالىلار توپلىمى» غا كىرگۈزۈلگەن) ناملىق ئەسەرلىرى، سوۋېت پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن «Древнетюркский Словарь» گېرمانىيىلىك فون گاباينىڭ «Alturkische Grammatik» ناملىق

ئەسىرى، تەلەت تېكىننىڭ TalatTekin «AGrammar of orkhon Tur-Kec Hrgue
(Uralie aud Altaiesers-Volme pb The 1969)
ناملىق ئەسىرى قاتارلىقلار بار. تەتقىقاتچىلارنىڭ تەتقىقاتلىرىغا ئاساسلانغاندا، قەدىمكى تۈرك - رۇنىك يېزىقىنىڭ بەلگىلىرى جەمئىي 38 دىن 40 قىچە بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە، ئۈچ بەلگە مەنا ئىپادىلىگەندىن تاشقىرى، قالغانلىرى تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ. سوزۇق تاۋۇش بەلگىلىرى تۆت بولۇپ، بۇلار سەككىز سوزۇق تاۋۇش (o، u، ө، ü) نى ئىپادىلەيدۇ، ئۈزۈك تاۋۇش بەلگىلىرىگە كەلسەك، b، d، l، n، r، s، k، q، k، g، h، n، q، x، z، y، ئۈزۈك تاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەيدىغان بەلگىلەر ھەمدە nr، nq، lt، لاردىن ئىبارەت قوش ئۈزۈك تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان بەلگىلەر بار، بۇ يېزىقتا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ، ئالدى ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئارقا ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ پەرقى ئېنىق بولۇش بىلەن بىللە، يەنە ئۇلاردا رەتلىك ماسلىشىش مۇناسىۋىتى نامايەن بولىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى چېكىت قويۇش شەكلى ئارقىلىق سوغدى يېزىقى ھەرپلىرىنى ئۆزگەرتىپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىغا لايىقلاشتۇرۇلغان يېزىق بولۇپ، ئۇنىڭدىمۇ سەككىز سوزۇق تاۋۇش بار (بۇ سەككىز سوزۇق تاۋۇش ئۈچۈن، سەككىز سوزۇق تاۋۇش ھەرپى بار — ت)، بۇ يېزىقتا o بىلەن u، ө بىلەن ü، i بىلەن i تاۋۇشلىرى ئۈچۈن ئايرىم ھەرپلەر يوق، بۇ ئاھاڭداش تاۋۇشلار يېزىقتا پەرقسىز ھالدا بىر ھەرپ بىلەن يېزىلىدۇ. ئۈزۈك تاۋۇشلارغا كەلسەك، q، h، k، تاۋۇشلىرىمۇ ئادەتتە يېزىقتا پەرقلەندۈرۈلمەيدۇ، s بىلەن x، c، b بىلەن، kp بىلەن g، t بىلەن d، z، بىلەن Š لەر يېزىقتا پەرقلەندۈرۈلمەيدۇ، «ŋ» تاۋۇشى «ng» دىن ئىبارەت قوش ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گەرچە قەدىمكى تۈرك تىلى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىۋاسىتە داۋامى بولسىمۇ، لېكىن مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت جەريانىدا، ئۇنىڭ فونېتىكىسى ۋە گىراماتىكىسىدا نۇرغۇنلىغان چوڭ ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى.

خەنزۇ تىلى خەنزۇ - زاڭزۇ تىل سىستېمىسىغا كىرىدۇ، قەدىمكى تۈرك تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بولسا، ئالتاي تىل سىستېمىسىغا كىرىدۇ، شۇڭا بۇ ئىككى خىل تىلنىڭ پەرقى ناھايىتى زور، مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى تاۋۇش تونى مەنا پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە، قەدىمكى تۈرك تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بولسا ئۇنداق ئەمەس. گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، بۇ ئىككى خىل تىلنىڭ فونېتىكىسىدىن يەنىلا ماسلىشىش قانۇنىيىتىنى تاپقىلى بولىدۇ، قەدىمكى زامان خەنزۇ تىلى بىلەن ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىنى سېلىشتۇرساق، بۇ خىل ئوخشاشلىق تېخىمۇ كۆپرەك كۆرۈلىدۇ.

1) تاك سۇلالىسى دەۋرىگە خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىنىڭ يۇنمۇ سىستېمىسى يىڭ (阴)، ياڭ (阳)، رۇ (入) دىن ئىبارەت ئۈچ خىل تاۋۇش تۈركۈمىگە بۆلىنىدۇ، قەدىمكى تۈرك تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ يۇنمۇ قويرۇقلىرىمۇ① ئوچۇق بوغۇم، دىماق تاۋۇشلۇق بوغۇم، يېپىق بوغۇم دېگەن ئۈچ چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ، دېمەك ئىككىسى دەل ماس كېلىدۇ. ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدا a.ᵓ.i.i.o.u.ɵ.ü رۇشىڭيۈن كەمچىل، شۇڭا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى، يېپىق بوغۇم يۇنمۇلىرى بىلەن ماسلىشىش مۇناسىۋىتىمۇ كەمچىل.

(1) تاڭ سۇلالىسى دەۋرى تەلەپپۇزىدىكى يىنشىڭيۈنلەر ئوچۇق بوغۇم يۇنمۇلىرى ھېسابلىنىدۇ، لېكىن قەدىمكى تۈرك تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، سەككىز سوزۇق تاۋۇش (ü·ɵ·u·o·i·i·e·a) بار، بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى يەككە سوزۇق تاۋۇشلار ھېسابلىنىدۇ، لېكىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىدا، يالغۇز ئىشلىتىلىدىغان سوزۇق تاۋۇشلاردىن پەقەت a.o.i.u لاردىن ئىبارەت تۆت تۈرى بار، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى قوشما سوزۇق تاۋۇشلار ھېسابلىنىدۇ. قوشنا يۇنمۇ بوغۇملىرى ئوتتۇرىسىدىكى تاۋۇش پەرقى ناھايىتى كىچىك، پەقەت ئازراقلا تاللاپ ئېلىپ بىرىكتۈرۈلىدىغان بولسا، ماسلىشىش قانۇنىيىتىنى تاپقىلى بولىدۇ(Z،X،s) قاتارلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاخىرلاشقان بەزى يۇنمۇلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى ئېنىق بولمىغان بولسا، بۇلارنىمۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىدىكى يىنشىڭيۈنلەر بىلەن تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ).

(2) تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىدىكى ياڭشىڭيۈنلەر دىماق يۇنمۇلىرى بولۇپ، m، n، ng لاردىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئاساسىي يۇنمۇ قويرۇقىنى ئۆز

---

① قەدىمكى تۈرك تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەھۋالىنى بۇنداق ئاتالغۇ بىلەن چۈشەندۈرۈشكە بولمايدۇ. ئالدىدا يۇنمۇ قويرۇقلىرى دېيىلىپ، كېيىن ئۇلار بوغۇمغا تەڭ قىلىپ چۈشەندۈرۈلگەن، بوغۇم بىلەن يۇنمۇ قويرۇقىنى تەڭلەشتۈرگىلى بولمايدۇ. ئەسلى بوغۇم دەپ ئېلىنىشى، بوغۇم تۈرلىرى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈلۈشى كېرەك. ئەمما بۇنىڭدا يەنە شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى، مەيلى قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى، مەيلى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بولسۇن، بوغۇملار ئوچۇق بوغۇم ۋە يېپىق بوغۇم دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. دىماق تاۋۇشلۇق بوغۇم دېگەن بوغۇم تۈرى ئايرىلغان ئەمەس. دىماق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بوغۇملارمۇ يېپىق بوغۇم بولىدۇ. ئاپتور ئەگەر شۇنداق ئايرىماقچى بولسا، بۇنى ئەسكەرتىش ۋە كونكرېت ئەھۋالىنى بىر قەدەر تەپسىلىي چۈشەندۈرۈشى كېرەك ئىدى — ت.

ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ ئەھۋال قەدىمكى تۈرك تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەھۋالىغا ئوخشايدۇ، ماسلىشىش قانۇنىيىتىنى ئاسان تاپقىلى بولىدۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى m يۇنمۇ قۇيرۇقى تاڭ سۇلالىسى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىدا بىر قەدەر مول، ئەمما قەدىمكى تۈرك تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، بىر قەدەر كەمچىل، ئاساسەن شەخسىلىك تۈرلىنىشلەردە كۆرىلىدۇ.

(3) تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىدىكى رۇشېگيۇنلەر يېپىق بوغۇم يۇنمۇ قۇيرۇقلىرى ھېسابلىنىدۇ، قەدىمكى تۈرك تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بۇ خىل يۇنمۇلار ئىنتايىن مۇرەككەپ بولۇپ، q،S،k ،g،d،b،K،t،p، x، z، r، l قاتارلىق كۆپ خىل قۇيرۇقلار (يۇقىرى ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاخىرلاشقان بوغۇملار ـــ ت) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، لېكىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىدا پەقەت p، t، k لاردىن ئىبارەت ئۈچ خىل يۇنمۇ قۇيرۇقى بار بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە، p ئالدى ئۈزۈك تاۋۇشقا كىرىدۇ، t ئوتتۇرا ئۈزۈك تاۋۇشقا، k ئارقا ئۈزۈك تاۋۇشقا كىرىدۇ، فونېتىكا قائىدىسى بويىچە، ئۇلارنىڭ ماسلىشىش مۇناسىۋىتى تۆۋەندىكىدەك بولسا كېرەك:

تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىدىكى p قۇيرۇقى قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى، l،rbp لاردىن ئىبارەت يۇنمۇ قۇيرۇقلىرىغا توغرا كېلىدۇ.

(چۈنكى بۇ تاۋۇشلار ئالدى ئۈزۈك تاۋۇشلار ياكى لاتېرال تاۋۇشلارغا كىرىدۇ).

تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىدىكى t يۇنمۇ قۇيرۇقى قەدىمكى تۈرك تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى X،s،d،t، z، لاردىن ئىبارەت يۇنمۇ قۇيرۇقلىرىغا توغرا كېلىدۇ.

(چۈنكى بۇ تاۋۇشلارنىڭ كۆپى ئوتتۇرا ئۈزۈك تاۋۇشلارغا كىرىدۇ)

تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىدىكى k يۇنمۇ قۇيرۇقى قەدىمكى تۈرك تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى z،S،d،t، لاد، ردىن ئىبارەت يۇنمۇ قۇيرۇقلىرىغا توغرا كېلىدۇ.

(چۈنكى بۇ تاۋۇشلارنىڭ كۆپى ئارقا ئۈزۈك تاۋۇشلارغا كىرىدۇ)

2) تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىنىڭ شېڭنيۇلىرى 33 [j(喻 نيۇسى) بىلەن w(以 نيۇسى) دىن ئىبارەت ئىككى پېرىم سوزۇق تاۋۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ] بولۇپ، جاراڭسىزلىق، جاراڭلىقلىق جەھەتتىكى ماسلىشىش مۇناسىۋىتى ئېنىق، ئەمدى گەرچە قەدىمكى تۈرك تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىللىرىدىمۇ جاراڭسىزلىق بىلەن جاراڭلىقلىق مۇناسىۋىتى پەرقلەندۈرۈلسىمۇ، ئەمما بۇلارنىڭ جاراڭلىق

تاۋۇشلىرى دائىم تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىدىكى نەپەس چىقىرىلمايدىغان جاراڭسىز تاۋۇشلار (يەنى تولۇق جاراڭسىز تاۋۇشلار) بىلەن ماسلىشىدۇ، بۇلارنىڭ جاراڭسىز تاۋۇشلىرى بولسا، تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىدىكى نەپەس چىقىرىلىدىغان تولۇق جاراڭسىز تاۋۇشلار بىلەن ماسلىشىدۇ (يەنى تولۇقسىز جاراڭسىز تاۋۇشلار بولسا، تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىدىكى تولۇق جاراڭلىق تاۋۇشلار گۇرۇپپىسى بولۇپ، ئۇلارنى رەتتىن چىقىرىپ تولۇق جاراڭسىز تاۋۇشلار گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزۈشكە بولىدۇ). بۇلاردىن تاشقىرى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىدىكى ئالدى ئۈزۈك تاۋۇشلار (لەۋ-تىل تاۋۇشلىرى)، (ئوتتۇرا ئۈزۈك تاۋۇشلار)، (چىش تاۋۇشلىرى) تەخمىنەن قەدىمكى تۈرك تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئالدى ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ماسلىشىدۇ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىدىكى ئارقا ئۈزۈك تاۋۇشلار تەخمىنەن قەدىمكى تۈرك تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئارقا ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ماسلىشىدۇ. كونكرېت ئەھۋالىنى جەدۋەلدىن كۆرۈشكە بولىدۇ:

خەنزۇ تىلىدىكى te (知)، dc (澄)، tc d (彻) لاردىن ئىبارەت بۇ گۇرۇپپىنىڭ قەدىمكى تۈرك تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ماسلىشىدىغان تاۋۇشلىرى يوق، قەدىمكى زاماندا، تىل ئۈستى تاۋۇشلىرى يوق ئىدى، دېگەن تەلىماتقا ئاساسلانغاندا، يۇقىرىقى تاۋۇش گۇرۇپپىسى t، d، تاۋۇش گۇرۇپپىسىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن بولسا كېرەك. شۇڭا دەسلەپكى مەزگىلدىكى t، d لارنى ɩ قىلىپ ئېلىش لازىم، كېيىنكى مەزگىلدىكى t، d لارنى ɾ قىلىپ ئېلىش لازىم، t نى q قىلىپ ئېلىش لازىم.

قەدىمكى خەنزۇ تىلىنىڭ تاۋۇش خاتىرىلەش بەلگىسى ئۈچۈن خەلقارا ترانسكرىپسىيە قوللىنىلدى، قەدىمكى تۈرك تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تاۋۇش خاتىرىلەش بەلگىسى ئۈچۈن ھازىرقى لاتىنچە ئۇيغۇر يېزىقى قوللىنىلدى، شۇڭا بۇ ئوخشىمىغان تىل سىستېمىسىغا تەۋە بولغان ئىككى خىل تىلنى فونېتىكا جەھەتتە سېلىشتۇرۇشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىدا دائىم قوللىنىلىدىغان تاۋۇش خاتىرىلەش بەلگىلىرىنى سېلىشتۇرۇشقا قولايلىق بولغان تاۋۇش خاتىرىلەش ھەرپلىرىگە ئۆزگەرتىشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنى مەن رەتلەپ چىقتىم، مۇۋاپىق بولمىغان جايلار بولسا، كېيىن تۈزىتىپ ئالارمەن. بۇنى جەدۋەلدىن كۆرۈڭلار.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىدىكى قوشما يۈنمۇلارنىڭ بۆلۈنمىلەرگە بۆلۈنۈشكە كەلسەك، بۇنىڭدا ئەھۋال بەكمۇ مۇرەككەپ، ئۇلار بىلەن قەدىمكى تۈرك تىلى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىشىش مۇناسىۋىتىنى بىردىن

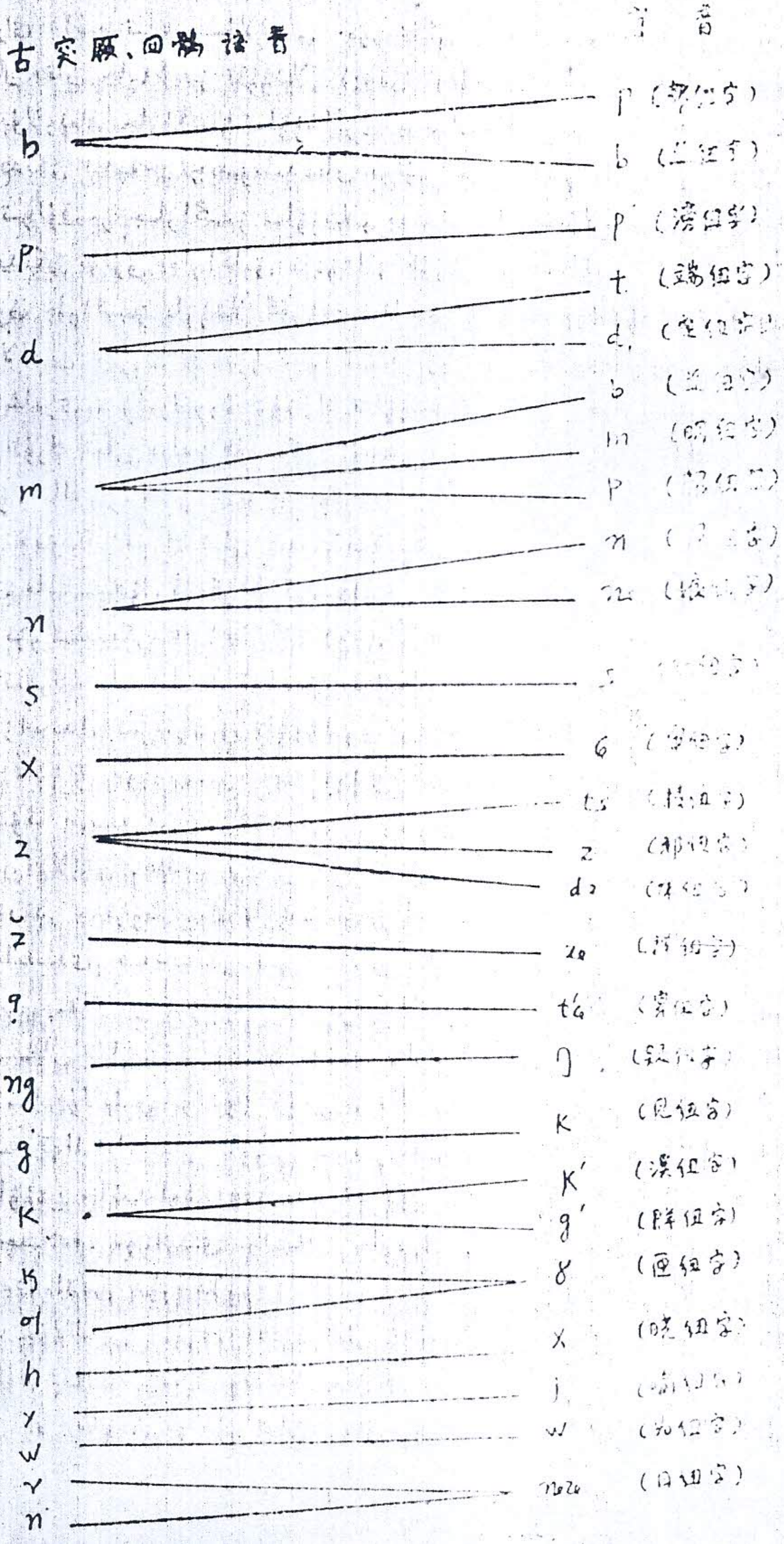
古突厥、回鹘语音
汉音
b
p
d
m
n
s
x
z
q
ng
g
k
h
y
w
r
n
(滂纽字)
(端纽字)
(明纽字)
(见纽字)
(溪纽字)
(群纽字)
(匣纽字)
(晓纽字)
(日纽字)

维文新字母	维文旧字母	古突厥文字母	古回鹘文字母	唐代[illegible]组	国际音标
b	ب	[illegible]	[illegible]	帮 並	p b
p	پ	[illegible]	[illegible]	滂	p'
d	د	33 X	[illegible]	端 定	t d
t	ت	[illegible]	[illegible]	透	t'
g	گ	E	[illegible]	見	k
k	ك	[illegible]	[illegible]	溪 群	k' g'
h	خ	[illegible]	[illegible]	晓	x
k̡	ق	[illegible]	[illegible]	晓 匣	x ɣ
ƣ	غ	[illegible]	[illegible]	匣	ɣ
z	ز	[illegible]	[illegible]	精 邪 清 从	ts z ts' dz
s	س	[illegible]	[illegible]	心	s
j	ج		[illegible]	照 床	tɕ dʑ
q	چ	[illegible]	[illegible]	穿	tɕ'
x	ش	[illegible]	[illegible]	审	ɕ
			[illegible]	禅	ʑ
ḥ	ھ			影	ʔ
y	ي	D 9	[illegible]	喻 知	j ȶ
w	ۋ		[illegible]	为	w
l	ل	[illegible]	[illegible]	来	l
r	ر	[illegible]	[illegible]	日 来 泥	ɲʑ r l n

n	ن	[illegible]	[illegible]	泥 娘	n ɳ
m	م	[illegible]	[illegible]	明 並 帮	m b p
ng	ڭ		[illegible]	疑 娘	ŋ ɳ
zh			[illegible]	知 澄	ʈ ɖ
sh			[illegible]	彻	ʈʻ

表二　基本元音对勘表

维文新字母	维文旧字母	古突厥文字母	古回鹘文字母	唐代汉韵	国际音标
a	ئا	[illegible]	[illegible]	麻（独用） 歌、戈（同用）	a ɑ
ə	ئە	[illegible]	[illegible]	歌、戈（同用）	ɑ
e	ئې	[illegible]	[illegible]	泰（独用） 佳皆、夬（同用）	ai ɐi
i	ئى	[illegible]	[illegible]	支、脂、之（同用）	i
u	ئۇ	>	[illegible]	虞、模（同用）	u
o	ئو	>	[illegible]	灰、咍（同用） 豪（独用） 肴（独用	ɔi ɑu ɐu
ü	ئۈ	[illegible]	[illegible]	鱼（独用） 尤侯、幽（同用）	iɔ əu
ö	ئۆ	[illegible]	[illegible]	齐（独用）	iei

تولۇق چۈشەندۈرۈپ كېتىش تەس، ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ماسلىشىش قانۇنىيىتىنى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتتۇق. بۇ جايدا يەنە باشقا جەدۋەل تۈزۈپ ئولتۇرمايمەن.

بۇ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى: (1) قەدىمكى تۈرك تىلى سۆزلىرى تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلى سۆزلىرىگە تەرجىمە قىلىنغاندا ھەمىشە 帮(p) نىيۇسى ياكى 并(b) نىيۇسى ئىشلىتىلمەستىن، ئەكسىچە، 明 (m) نىيۇسى ئىشلىتىلگەن بولۇپ، بۇنداق b(p) بىلەن m نىڭ ئالماشتۇرۇلۇش ھادىسىسى ئىنتايىن ئومۇمىيۈزلۈك كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن «磨延啜» نىڭ ئەسلى تەلەپپۇزى buYanqürs، 莫贺 نىڭ ئەسلى تەلەپپۇزى beKl، 木杆 نىڭ ئەسلى تەلەپپۇزى baɣa، 莫离 نىڭ ئەسلى تەلەپپۇزى bilga ۋە باشقىلار. بۇ ئەھۋال ئادەتتىكى خەنزۇچە تەرجىمە ناملاردىكى دائىم b نى تەرجىمە قىلىش ئەھۋالىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. (2) خەنزۇچە تەرجىمە ناملاردا دائىم بەزى تاۋۇشلارنى چۈشۈرۈپ قويۇش ياكى قىسقارتىپ تەرجىمە قىلىش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، Tigrahaugda دېگەن سۆز haudak呼 揭 دەپ تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، Tirga قىسمى چۈشۈرۈپ قويۇلغان؛ haumavarɣga دېگەن سۆز varga 宛 دەپ تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ (hauma) قىسمى چۈشۈرۈپ قويۇلغان؛ Kava-Bululg دېگەن سۆز 掘罗勿 دەپ تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، سۆزدىكى bu بوغۇمى قىسقارتىۋېتىلگەن ۋە باشقىلار، بۇلار يېتەرلىك مىسال بولالايدۇ.

يەنە شۇنى ئېيتىپ ئۆتمەكچىمەنكى، بۇ ماقالىدا سۆزلەنگەن ماسلىشىش قانۇنىيىتى ئادەتتىكى قائىدىلەر ھېسابلىنىدۇ. كونكرېت قوللانغاندا، كۆپ دەرىجىدە جانلىق بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن چەكلىنىپ قېلىشقا بولمايدۇ، مەسىلەن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىدىكى ياڭشېڭيۈنلەرنى بەزىدە قەدىمدە تۈرك تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يېپىق بوغۇملارنى، تىل ئۇستى تاۋۇشلىرى گورۇپپىسىدىكى تاۋۇشلار ($t_1t^1d\bar{e}$) نى، يېرىم سوزۇق تاۋۇش (y) نى، تەرجىمە قىلىشقا قوللىنىشقا بولىدۇ، چىش تاۋۇشلىرى (t^1te^2) نى تەرجىمە قىلىشقىمۇ قوللىنىشقا بولىدۇ. بۇنىڭدىكى كونكرېت ئەھۋالنى بۇ جايدا تولۇق بايان قىلىپ بېرىش تەس.

مەھمۇت نىزامى تەرجىمىسى